

О. М. Костюкова

**КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ
В 20-Х РОКАХ XX СТ.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, ОСВІТНІЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

**КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, ОСВІТНІЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Черкаси-2010

O. M. Kostjukova

**LOCAL LORE AND EXCURSION
INDUSTRY IN UKRAINE IN THE 1920'S:
SOCIAL-POLITICAL, EDUCATIONAL
AND CULTURAL ASPECT**

Monografiya

Cherkasy-2010

О. М. Костюкова

**КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНА СПРАВА В УКРАЇНІ
В 20-Х РОКАХ ХХ СТ.:
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ, ОСВІТНІЙ І КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Черкаси-2010

УДК 908: 069. 157; 940.5(477)
ББК
75.812.2г(4Укр)

Рецензенти:

Морозов А. Г., доктор історичних наук, професор;
Бушин М. І., доктор історичних наук, професор;
Біда О. А., доктор педагогічних наук, професор;
Лазуренко В., кандидат історичних наук, доцент.

Костюкова О.М.

Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст.: суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект: Монографія. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2010. — с.

ISBN

Вперше в українській історіографії комплексно досліджено організаційні процеси становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. Розкрито питання державної політики щодо краєзнавчо-екскурсійної справи, формування мережі екскурсійних центрів, керівних структур. Запровадження екскурсій в навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл, середніх спеціальних та вищих навчальних закладів, в роботі культосвітніх установ, у науковій та просвітницькій діяльності наукових товариств. Показано, що розвиток краєзнавчо-екскурсійної роботи відбувався на міцному підґрунті краєзнавства, пам'яткоохоронної роботи, музеєзнавства.

Kostjukova O. M.

Study of local lore and excursion industry in Ukraine in the 1920's: social-political, education and cultural aspect. Monographya. — Cherkasy: CHNU, 2010. — p.

For the first time in the historiography has been complex investigated processes in the development of the study of local lore and excursion industry in Ukraine in the 1920's. The ussie of the relations between the state politics and excursion industry, formation of a system of excursion centers, governing bodies of the excursion industry. The use of excursions in the educational process in secondary schools, vocational schools and higher educational establishments, in the work of cultural organizations, in the research and education work of scholarly Societies. Show that the development of the excursion industry was done out the governing basis of country studies, protection of historical monuments, museum administration.

УДК 908: 069. 157; 940.5(477)
ББК
75.812.2г(4Укр)

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького
(протокол №8 від 8.04.2008 р.)*

ISBN

ЗМІСТ

ВСТУП

Розділ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

- 1.1. Історіографічний аналіз літератури
- 1.2. Характеристика використаних джерел

Розділ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

- 2.1. Державна політика щодо екскурсійної справи
- 2.2. Матеріально-організаційні умови становлення
краєзнавчо-екскурсійної справи

Розділ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНИХ УСТАНОВ

- 3.1. Діяльність центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи
- 3.2. Краєзнавчо-екскурсійна справа в навчальних закладах
- 3.3. Краєзнавчо-екскурсійна діяльність культосвітніх установ.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ВСТУП

В умовах розбудови незалежної України відбувається процес вироблення нових орієнтирів та концептуальних підходів до економічного і культурного розвитку держави. Невід'ємною частиною практичного здійснення національного і культурного відродження України є краєзнавчо-екскурсійна справа, головна мета якої – глибоке пізнання історії, багатовікових традицій українського народу.

Перетворення, які відбуваються в суспільстві, формуються на міцному історичному підґрунті, визначають інтерес до набутого досвіду, дають змогу аргументовано визначити основні завдання сьогодення. Краєзнавчо-екскурсійна справа є важливим фактором освіти та виховання українського суспільства, його культурного розвитку, екологічного оздоровлення та економічного зростання країни, виконує відповідальні науково-пізнавальні функції, якнайтісніше взаємодіє з краєзнавством, пам'яткоохоронною, природоохоронною та музейною роботою. Відродження кращих традицій вітчизняного екскурснознавства, особливо в навчальних закладах, має важливе значення для національно-культурного піднесення України. Вирішення стратегічних завдань розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи, які повинні підняти її на якісно-новий рівень, можливе тільки з урахуванням історичної практики і досвіду.

В 20-ті роки ХХ ст. в Україні розпочався розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи, зокрема відбувався процес формування мережі краєзнавчо-екскурсійних закладів, організаційних та методологічних засад їх практичної діяльності, які стали підґрунтям її подальшого розвитку в наступні десятиріччя. У зв'язку з цим, конче необхідним стає глибоке вивчення, осмислення, наукове узагальнення досвіду становлення краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст., з урахуванням усіх позитивних та негативних моментів.

Актуальність теми обумовлюється тим, що упродовж десятиліть це питання залишалося поза увагою істориків, культурологів. Його значення для розвитку науки, освіти, культури, краєзнавства, міжнародних відносин

недооцінювалося. Однобічний упереджений підхід не сприяв об'єктивному висвітленню проблеми.

Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. набуває особливої актуальності і має практичне значення на сучасному етапі. Засобами екскурсій можливе вирішення багатьох питань розвитку екскурсійної галузі, державної політики щодо екскурсійної справи, утверджені Законом України “Про туризм”. Отже, обрана для дослідження тема має соціальне, наукове та практичне значення.

Предмет дослідження – краєзнавчо-екскурсійна справа, умови створення екскурсійних закладів, напрямки діяльності, взаємозв'язок із пам'яткоохоронною та музейною справою, запровадження краєзнавчо-екскурсійної справи в навчальних закладах, культосвітніх установах для посилення освітньо-виховної роботи серед молоді і трудящих.

Об'єктом дослідження є історико-культурологічний та соціально-економічний аспект становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст.

Хронологічні рамки наукового пошуку – 1920-ті роки ХХ ст. В досліджуваний період склалися сприятливі умови для становлення і розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи. Створювалася система відповідних закладів, формувалися організаційні та методологічні засади їх діяльності, закладалися міцне підґрунтя для подальшого розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи.

Територіальні межі дослідження – УСРР в адміністративно-територіальних кордонах 20-х років ХХ ст.

Мета дослідження – на основі опублікованих документів, архівних джерел та періодики, комплексно проаналізувати суспільно-політичну роль краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст., процес формування і діяльності мережі екскурсійних закладів, значення краєзнавчо-екскурсійної справи для розвитку сучасної екскурсійної галузі, історичного краєзнавства, пам'яткоохоронної роботи, музеєзнавства.

Реалізація зазначеної мети зумовила постановку таких дослідницьких завдань:

- комплексно відтворити соціально-економічні, політичні, культурні процеси, які сприяли становленню краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст.;
- розкрити основні принципи урядової політики щодо краєзнавчо-екскурсійної справи;
- простежити ступінь впливу політико-соціальних і культурних факторів на становлення і розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи;
- визначити шляхи взаємодії краєзнавчо-екскурсійної справи з краєзнавчою, пам'яткоохоронною, музейною роботою;
- простежити етапи становлення і структуризації краєзнавчо-екскурсійних закладів протягом визначеного періоду, розкрити організаційне, методичне спрямування роботи;
- проаналізувати спрямованість краєзнавчо-екскурсійних маршрутів, їх політичне та соціально-культурне значення;
- з'ясувати ступінь підготовки кадрів екскурсійної системи в 20-х роках ХХ ст.;
- встановити значення краєзнавчо-екскурсійної справи у навчально-виховному процесі навчальних закладів, в роботі культурно-освітніх установ.

Методологічною основою роботи є принципи науковості, об'єктивності й історизму. Для вирішення поставлених завдань використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, статистичний та аналітичний методи наукового пізнання.

Наукова новизна роботи полягає у постановці та розробці актуальної теми, яка не отримала необхідного висвітлення в історичній літературі. У дослідженні, на основі широкого кола вперше залучених до наукового обігу джерел, зроблено комплексний аналіз розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. в Україні. Науково обґрунтовано структуризацію екскурсійних закладів, визначено періодизацію їх практичної діяльності. Показано, що краєзнавчо-екскурсійна справа використовувалася державними органами в навчально-виховному процесі середніх та вищих навчальних закладів. Проаналізовано механізм пільгової

політики у діючій системі екскурсійних закладів, визначено її вплив на загальний розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні. Узагальнено наслідки краєзнавчо-екскурсійної роботи.

Практичне значення дослідження полягає у використанні його результатів як складової частини дисципліни “Історія туризму”, яка відповідно до навчального плану викладається в багатьох навчальних закладах для студентів спеціальності „Туризм”. Матеріали дослідження мають важливе значення для студентів спеціальностей історія, педагогіка, політологія, а також можуть бути використані при написанні узагальнюючих і спеціальних курсів з історії України, історичного краєзнавства, у лекційній роботі, в екскурсійно-краєзнавчих та культурологічних організаціях, музеях.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний аналіз літератури

Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. є мало вивченою сторінкою нашої вітчизняної історії. Ця проблематика майже випала з поля зору дослідників.

Наявну історичну літературу з досліджуваної проблематики можна поділити на групи за хронологічно-тематичним принципом. Першу – складають праці 20-х – початку 30-х років ХХ ст., які мали важливе значення для розкриття проблеми. Написані переважно фахівцями краєзнавчо-екскурсійної справи, вони торкалися питань організації екскурсій, подорожей і, до певної міри, розкривали процеси розвитку краєзнавчо-екскурсійної роботи.

На початку 20-х років окремі монографії, статті з теорії і практики екскурсійної справи, в основному, видавалися в Російській Федерації. Вони розповсюджувалися в Україні, використовувалися екскурсійними та навчальними закладами.

Низку питань з теорії екскурсійної справи розробив педагог і методист Б. Райков [1]. Він охарактеризував такі важливі проблеми: освітнє значення екскурсійного методу, типи екскурсій і методи їх проведення, шкільні та позашкільні екскурсії та їх методичні особливості, техніка проведення екскурсій. Б. Райков розкрив поняття “екскурсія”, склав класифікацію екскурсій за змістом, обсягом, методом проведення, складом учасників. Узагальнені ним “Десять заповідей екскурсійної справи” зберегли своє значення і в наші дні. Серйозну увагу Б. Райков приділив шкільним екскурсіям, вважаючи їх ілюстрацією, або доповненням до виявлених учнями відомостей про той матеріал, який повинен вивчатися. Відзначаючи освітнє значення екскурсій, він

підкреслював важливість взаємозв'язків природи, історичних пам'яток, архітектури і художніх творів. Цінними є дослідження Б. Райкова в галузі психологічних основ екскурсій, їх впливу на відчуття людей.

Значну увагу основам теорії та практики екскурсійної справи приділив М.П. Анциферов. Аналітичний підхід до цих питань простежується в його праці “Теория и практика экскурсий по обществоведению” [2]. Автор відмічає інтенсивність розвитку екскурсійної справи на початку 20-х років та її цінність для освіти, робить узагальнення, які стосуються не тільки шкільних екскурсій. Він акцентує увагу на головній меті екскурсій і роботі керівника групи, вимагає навчити екскурсантів “читати оточення”. Екскурсійна програма, на його думку, не повинна бути простим переказом матеріалу про об'єкти. Завдання екскурсовода полягало в тому, щоб допомогти екскурсанту виробити навички самостійного бачення навколишнього світу і вміння визначити в ньому найцінніше і найцікавіше. М. Анциферов звертався з таким закликом до екскурсантів: “Будемо шукати розуміння навколишнього і в новому підході воно заговорить з нами через каміння бруківки, форми будинків, назви вулиць. Тоді розкриється цікава книга, яку можна навчитися читати”. Автор підкреслював значення методичної роботи керівника групи, підготовку спеціальних запитань для екскурсантів на початку і в кінці екскурсії, що надавало можливість акцентувати увагу учасників екскурсій, спонукати їх до подальшого пошуку. Цінним у праці М. Анциферова є додаток: “Екскурсія по Васильевському острову”, який складається з вступу, основної частини, висновку. В основній частині глибоко розкриваються підтеми екскурсії, використовуються методичні прийоми опису, локалізації, зорової реконструкції, цитування тощо. Матеріал подано у формі індивідуального тексту екскурсії за маршрутним принципом. До нього додаються методичні зауваження для екскурсовода, в яких викладено пояснення, щодо глибшого розкриття теми, пропонуються різні варіанти проведення екскурсії. В праці М. Анциферова в першій

частині викладено теоретичний матеріал, наведено чисельні приклади із зарубіжної літератури та історії. В другій, яка отримала підзаголовок “Епоха торгового капіталізму”, подається опис культових споруд, зроблено сміливий для того часу висновок: “В нашій екскурсії ми працювали над пам’ятками минулого і визначили все, що є в ньому цінного для розуміння майбутнього. Оглядаючись на нього, ми повинні накреслити шлях розвитку, який тільки і спроможний відкрити достовірні перспективи майбутнього”.

Ряд публікацій 1920-х років розкривають практику екскурсійної справи. Видавалися вони, в основному, в Москві та Ленінграді і описували екскурсійні маршрути околиць Москви, Ленінграду, пропагували лижні, водні, велосипедні екскурсії. Спеціалізовані видання оформлялися у вигляді першої книжки туриста або пам’ятки робітника-туриста. Це книга під редакцією К.В. Ползікової-Рубець [3], праці М.М. Макарова [4], П.А. Іпполітова [5], Д.О. Степанова [6], групи авторів за редакцією П. Бергмана [7].

Розширення екскурсійних маршрутів зумовило випуск регіональних видань, в яких надавалися практичні рекомендації щодо організації екскурсій і подорожей влітку, описувалися екскурсійні маршрути по Сибірському краю, по Уралу. Це праці за редакцією С. Голосовського [8], за редакцією В. Пупишева [9], книга В.О. Вороніхіна [10]. Значну добірку складали видання, які розкривали питання шкільних та позашкільних екскурсій: геологічні екскурсії в школі, позашкільні біологічні екскурсії, суспільствознавчі екскурсії, організація подорожей сільських школярів до Ленінграду, масові шкільні екскурсії до Волховбуду, на Урал, до Криму, на Кавказ, екскурсії в сільській школі, подорожі до моря. Це праці О.Є. Константиновича [11], Б.М. Завадовського [12], М.Г. Тарасова [13], Є.К. Замисловської [14], [15], за редакцією О. Закса [16]. Взаємозв’язки краєзнавчої та екскурсійної роботи були розроблені в праці за редакцією В.П. Буданова та І.С. Симонова [17].

Кожна з вищезгаданих праць розкривала конкретну тему як частину практичного досвіду розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи. Більш узагальнено описав організаційні основи краєзнавчо-екскурсійної роботи в своїй роботі “Беседы о туризме” В. Антонов-Саратовський [18]. Він дав загальну характеристику екскурсійної справи, розподілив її відповідно до поставленої мети (освітня, суспільно-політична, військово-оборонна, науково-дослідна), враховував спосіб пересування екскурсантів, територіальне охоплення маршруту, кількість учасників походу. Автор дав своє визначення різних видів маршрутів, розробив рекомендації до ведення щоденника екскурсанта. Ця робота була написана вже тоді, коли діяло Товариство пролетарського туризму та екскурсій, створене для пропаганди ідеології правлячої влади. Отже, було цілком закономірним те, що учасникам екскурсій видавалися суспільно-політичні завдання: інформувати населення тих місць, через які проходили маршрути, про значення Жовтневої революції, вести агітацію за організацію колгоспів тощо.

Книга В. Антонова-Саратовського має підзаголовок “Азбука пролетарського туризму”. Вона розкриває важливі сторінки становлення і розвитку однієї з керівних структур краєзнавчо-екскурсійної справи – Товариства пролетарського туризму і екскурсій. Автор детально характеризує його організаційні форми, основну базу, структуру, систему управління. Звичайно, в основу своєї діяльності Товариство поклало ідею: “Пролетарський туризм – провідник завдань компартії і радянської влади”. Книга В. Антонова-Саратовського характеризує ідеологічне спрямування краєзнавчо-екскурсійної справи.

Агітаційно-пропагандистською є також праця Л.М. Гурвіча (активіста Всесоюзного товариства пролетарського туризму та екскурсій) – “Социалистическое строительство и пролетарский туризм” [19]. Він критикує роботи попередників, викриває “вороже” спрямування їх праць. Звертаючись до екскурсійних термінів і даючи своє визначення

“екскурсії”, Л. Гурвіч на перше місце ставить комуністичне виховання, активну участь в соціалістичному будівництві, підкреслює значення екскурсії для подорожування. Водночас автор висловлює свою критику по відношенню до “буржуазного туризму”, відзначає, що в його основу покладено відпочинок, спорт та розваги і тому, нібито, він покликаний відволікати широкі робітничі маси від активної участі в класовій боротьбі, від активного політичного життя. На основі звіту міжнародного бюро Ліги націй за 1928 рік автор подає дані про прибуток від туризму 27 країн світу, окремо виділяючи Канаду, Італію, Францію, підкреслює, що Міжнародний туристський конгрес, який проходив у Стамбулі, показав зростання і значення екскурсійної справи саме з матеріальної точки зору.

Цікавими є матеріали про передумови, які сприяли становленню краєзнавчо-екскурсійної справи. Вони пов’язані з науково-екскурсійною роботою наукових відділів, комісій та наукових товариств Всеукраїнської Академії наук, з створенням і екскурсійною діяльністю музеїв.

Науково-просвітницька екскурсійна діяльність науковців академії особливо активізувалася в 1928 році в зв’язку з підготовкою до 10-річчя Всеукраїнської Академії наук України популярного ювілейного путівника по Києву, його околицях та установах ВУАН. Для цього завдання спеціально була створена виставочно-екскурсійна підкомісія.

В 20-х роках розпочалося видання різноманітної за тематикою і змістом краєзнавчо-екскурсійної літератури в Україні. Їй також було характерне ідеологічне спрямування, суб’єктивний світогляд авторів. Але ці праці, статті у періодичних журналах, довідниках, хоча і не повністю, відтворюють складний процес розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст.

Відзначимо праці, які за своєю тематикою взаємопов’язані з розвитком краєзнавчо-екскурсійної справи. Вони допомагають глибше зрозуміти передумови її розвитку, взаємозв’язок, наприклад, з музейною справою. Музейні наукові співробітники широко запроваджували науково-

дослідні, освітні екскурсії, за участю великої кількості екскурсантів. Саме в музеях почали розгортати свою діяльність центри краєзнавчо-екскурсійної роботи. Особливо хотілося б відзначити праці музеєзнавця В.В. Дубровського [20]. В них розглянуті програми краєзнавчих екскурсій по містах та їх околицях, які проводили музейні працівники, наведено статистичні дані позамузейних екскурсій в Україні і задіяних в них учасників з 1926 по 1928 рік.

Праця І.В. Тейтеля “Виставочна справа” [21] допомагає з’ясувати формування мережі центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи України від середньої ланки до керівних органів: від екскурсійних пунктів, екскурсійних баз, екскурсійних комун до екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти, який здійснював керівництво краєзнавчо-екскурсійною справою в Україні з 1919 до 1928 року. Матеріал книги побудовано на опублікованих документах, положеннях про музейно-виставочно-екскурсійні установи.

Література краєзнавчо-екскурсійного змісту порушує чимало важливих питань, особливо шкільного екскурснознавства. Це видання Дніпропетровської окрінспектури [22], праця М. Рождественського [23]. А. Поляков [24] в своїй роботі акцентує увагу на вихованні учнів засобами екскурсій, використання екскурсій у дослідженні навколишнього оточення. П.І. Духно [25] розкриває значення для школярів вивчення свого села: його населення, ведення господарства, перспектив розвитку. Піднімають питання взаємозв’язку шкільних екскурсій і краєзнавства П. Тихонова [26] і Л. Миловидов [27]. Зокрема Л. Миловидов подає порівняльну характеристику шкільних екскурсій. Відмічає, що в старій дореволюційній школі екскурсії поділяли відповідно до навчальних предметів: біологічні, географічні, культурно-історичні, літературно-художні, соціально-політичні, технічні. Екскурсії у літературі 1920-х років були поділені на виробничі, комунальні, кооперативні, екскурсії до музеїв. Л. Миловидов вважав цю нову кваліфікацію невдалою і пропонував розділити екскурсії

до міста, лісу, на річку тощо. Л. Миловидов розробив також екскурсії для другого концентру трудшколи, відповідно до вікових особливостей школярів: від меншого до більшого, від конкретного до узагальнення. За таким планом, вважав автор, потрібно було складати комплексні екскурсійні програми для школярів і, чітко дотримуватись диференційного підходу в організації екскурсій.

Використанню екскурсій в шкільних програмах з суспільствознавства приділили увагу в своїх працях Р. Черановський [28] та Ф. Гофман [29]. Р. Черановський зокрема підкреслював, що екскурсія вводить школярів безпосередньо в саме життя і є комплексом, до якого можуть приєднуватися знання з різних галузей. Навчальним посібником для організаторів краєзнавчих екскурсійних подорожей, керівників шкільних екскурсійних груп стала книга О. Яріна “Прогулки и походы юных ленинцев” [30], в якій узагальнено накопичений досвід практичної роботи. Автор детально розкрив елементи підготовчої роботи до проведення екскурсійних подорожей, виділив основні завдання: зміцнення здоров’я його учасників, вивчення життя природи, набуття навичок табірної життя. О. Ярін розробив програми екскурсійних походів: одноденного і з ночівлею. Детальні рекомендації автора сприяли підготовці професійних керівників екскурсійних шкільних груп. Книга М. Години “Екскурсії та туризм у шкільній та піонерській роботі” [31] розкриває низку напрямків екскурсійної роботи з школярами. На його думку – включення екскурсій до навчальних програм, повинно було сприяти поліпшенню якості навчання, опануванню теоретичних знань та зв’язку їх з практикою. М. Година конкретизує використання екскурсій для вивчення навчальних предметів, розкриває їх особливості та ефективність дії. Окремий розділ присвячувався використанню краєзнавчих екскурсій та подорожей у культмасовій роботі школярів. Зокрема, виділялося питання про підведення підсумків екскурсій та подорожей у формі звітів, шкільних

вечорів, вистав, вікторин, демонстрації кінофільмів на екскурсійну тематику.

Грунтовно розкривав загальні питання розвитку та організації екскурсійної справи в своїх статтях і книгах М. Погребецький. Аналізуючи стрімке зростання краєзнавчо-екскурсійного руху, він акцентує увагу на залученні екскурсантів до краєзнавчих досліджень, до пам'яткоохоронної роботи, порушує питання про забезпечення пільгами учасників екскурсійних подорожей, подає опис цікавих екскурсійних маршрутів на сторінках журналу “Культробітник” [32]. У праці “В допомогу туристу” [33], М. Погребецький розробляє основи теорії екскурсійної справи, дає своє визначення “екскурсії”. Автор розробляє тему взаємодії екскурсій та краєзнавства, подає схему, за якою екскурсанти повинні були збирати і записувати фактичний матеріал про різні райони України. На підтримку подальшого розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи автор пропонує створювати консультаційні бюро або консультаційні кабінети при культурно-освітніх організаціях та фізкультурних закладах і детально описує їх оснащення. В книзі “Пам'ятка туристові” [34]. М. Погребецький подає основні правила роботи екскурсанта-краєзнавця, вміщує добірку літератури з питань екскурсій, яка була видана в Україні з 1924 по 1928 роки. Праця М. Погребецького “Дорожня книжка туриста” [35] заповнена описами цікавих екскурсійних водних маршрутів Десною та Дніпром.

У 1920-х роках розпочався випуск екскурсійно-краєзнавчої літератури регіонального спрямування. Вона розкривала багатство природи України [36], визначні місця міста Харкова та його околиць [37], значення Харкова, як столиці України [38], пам'ятки та історичний розвиток Києва [39], минуле і майбутнє Чернігівщини [40], красу природи та історію Прилуччини [41], Дніпровських порогів [42], розвиток краєзнавства на Коростенщині [43], визначні місця Запоріжжя [44], Одеси і Одеського округу [45], Кременчука [46], Умані [47].

Отже, література 1920-х років, хоча і фрагментарно, заполітизовано, дає можливість почерпнути відомості про розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ століття в Україні.

В літературі 1930-х – 1950-х і 1960-х – 1970-х років питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи 20-х років ХХ ст. в Україні окремо не розглядалося. В 1981 році вийшов навчальний посібник Р.А. Дьякової [48]. Це, по суті, була перша праця, повністю присвячена темі історичного розвитку екскурсійної справи. Хронологічно вона охопила період з ХVІІІ ст. і до 80-х років ХХ ст. Частина матеріалу розкриває становлення екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. Але географічно в праці представлена РРФСР і фрагментарно Одеса та Київ, в контексті тих подій, які відбувалися в Росії.

У 1985 році вийшов навчальний посібник В. Дворниченко “Развитие туризма в СССР (1917-1983)” [49]. Питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках в Україні в ньому не розглядаються.

В 1989 році вийшов навчальний посібник Л.М. Логінова і Ю.В. Рухлова “История развития туристско-экскурсионного дела” [50]. Хронологічно і географічно в ньому повторюється матеріал Р.А. Дьякової, але більше уваги приділяється розвитку туризму на противагу екскурсійній справі. 20-ті роки ХХ ст. представлені дуже коротким викладом матеріалу, який розкриває розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи тільки в РРФСР.

Аналіз літератури краєзнавчо-екскурсійного спрямування 1980-х років показав, що в деяких працях є характеристика 20-х років ХХ ст., але питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи цього періоду окремо в Україні в них не розглядається. Це праці таких авторів: В.А. Квартальний і В.К. Федорченко [51], П.С. Пасічний [52], А.П. Гашук і В.С. Вухупов [53], М.П. Крачило. [54]. В 1999 році в Мінську вийшов навчальний посібник В. Шаповала “История туризма” [55]. В ньому хронологічно подано матеріали з найдавніших часів до 80-х років ХХ століття. Автор

характеризує історичний розвиток туризму в Росії, деяких зарубіжних країнах. Україна 20-х років ХХ ст. в цьому посібнику не представлена.

В 1990-х – 2000-х роках, коли наша Україна є незалежною державою, питання розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ століття розглядаються та обговорюються на науково-практичних конференціях Київського університету туризму, економіки і права [56], в наукових збірниках Київського інституту туризму федерації профспілок України: “Розвиток туризму в Україні” [57], “З історії вітчизняного туризму” [58], “Туристично-краєзнавчі дослідження” [59]. Важливою віхою в історіографії розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи є наукові видання Інституту історії України НАН України і Всеукраїнської Спілки краєзнавців: “Історія України, маловідомі імена, події, факти” [60].

При цьому слід відмітити, що наукові дослідження авторів збірників, учасників конференцій, висвітлюють питання розвитку туризму та екскурсій в 20-х роках ХХ ст. на рівні регіонів: О.Б. Коваленко “З історії туристично-екскурсійної роботи на Чернігівщині” [61], Л.В. Шевченко “Шарлемань М.В. – один з організаторів природознавчих екскурсій та популяризатор науки” [62], Я.В. Верменич “Висвітлення в ході екскурсій внеску Д.М. Щербаківського в розбудову музеїв Києва в 20-х роках ХХ ст.” [63], Т. Демченко, В. Онищенко, В.Ткаченко “Краєзнавчо-екскурсійна робота на Чернігівщині в 20-ті роки ХХ ст.” [64].

Представляють інтерес публікації Л.В. Яковлевої [65], С.В. Грибанової [66] про архівні документи, які розкривають процес організації краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. в Україні. Питанню взаємодії екскурсій і краєзнавства в 20-х роках ХХ ст. присвятив свої матеріали В.О. Савчук [67].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що аналіз наявної літератури свідчить про відсутність спеціального дослідження з проблем розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні у 20-х роках ХХ ст.

1.2. Характеристика використаних джерел

Автором виявлено і проаналізовано значну кількість опублікованих та архівних джерел, різноманітних за формою, змістом, характером і походженням. Серед них важливе місце займають офіційні видання – Кодекси законів, постанови з'їздів, пленумів, нарад.

Законодавчою основою для розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в 20-х роках ХХ ст. став Кодекс Законів про народну освіту УРСР, затверджений постановою ВУЦВК 22 листопада 1922 року [68]. Екскурсійна справа в Кодексі була виділена окремим розділом. Чітко визначалася її мета і завдання, а також мережа екскурсійних закладів: екскурсійні комуни, екскурсійні бази, екскурсійні пункти. Використання положень документу дало можливість дослідити структуру екскурсійних закладів, висвітлити питання їх діяльності та взаємодії.

Кодекс законів, як і всі інші тогочасні документи, мали утверджувати в Україні нову соціалістичну систему, важливою частиною якої ставала краєзнавчо-екскурсійна справа. Її значення для більшовиків полягало в тому, що вона охоплювала маси трудящих, впливала на їх ідейно-політичне виховання. Але, потрібно відмітити, що хоча Закон був пронизаний ідеологічними штампами, об'єктивно його дія сприяла поширенню екскурсійної справи в Україні, створенню відповідної системи закладів.

Важливими документами для розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи були рішення Першої Всеукраїнської екскурсійної наради, 27-30 вересня 1928 року [69]. Нарада прийняла важливі положення та резолюції. Так, “Положення про екскурсійну базу Українського Мішаного Пайового Екскурсійного Товариства і Ради при ній” [70] узаконювало створення екскурсійних баз, напрямки їх діяльності, покладало на них відповідальність за обслуговування екскурсійних груп, як методично, так і організаційно, в тому числі забезпечення екскурсантів харчуванням і

відпочинком. В обов'язки екскурсійних баз входило оформлення екскурсійних документів, видання методичної літератури, альбомів, листівок, плакатів, розробка екскурсійних маршрутів, організація прокатних пунктів. В положенні визначалася управлінська структура, економічна діяльність, штатні обов'язки завідуючого, робота Ради екскурсійних баз.

У постанові “Організація екскурсійних баз та їх взаємини з місцевими організаціями” [71] розкривалося питання про охоплення екскурсійною роботою міст України: Харкова, Києва, Запоріжжя, Одеси, та ін., а також широких верств населення, зокрема молоді та дітей.

Значний інтерес для дослідника становлять розділи постанови про надання екскурсантам пільг на транспорт та їх раціональне використання. В постанові відзначалося, що Українське мішане пайове екскурсійне товариство, як господарсько-культурна організація, виявило себе життєздатною установою в проведенні далеких екскурсій по Україні та за її межами. Вказувалося, що Українське мішане пайове екскурсійне товариство повинно обслуговувати не тільки організовані невеликі за чисельністю екскурсійні групи, а й звернути увагу на значне поширення краєзнавчо-екскурсійного руху, налагодити його консультативне обслуговування на базах. В резолюції постанови були відмічені й недоліки, які заважали роботі Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству, зокрема запізніла організація, оформлення та затвердження статуту, відсутність належної популяризації завдань з його боку і з боку місцевих організацій, відсутність узагальненого досвіду екскурсійної роботи в Україні. Вцілому, матеріали Першої Всеукраїнської екскурсійної конференції стали підґрунтям, на основі якого визначалися умови розвитку краєзнавчо-екскурсійної роботи та її законодавчого забезпечення.

Організаційну, методичну, екскурсійну, господарчо-фінансову, діяльність екскурсійних закладів розкривають також інші офіційні документи – постанови, резолюції, протоколи, інструкції, які друкувалися

в бюлетені Народного комісаріату освіти України. Це матеріали про сприяння роботі Експерсійно-виставочно-музейному відділу Народного комісаріату освіти, Українському мішаному пайовому експерсійному товариству в організації ними місцевих експерсій, зокрема виробничих: до заводів, колгоспів, радгоспів, дослідних станцій [72]. У постанові Ради народних комісарів УРСР про операційний план Народного комісаріату освіти УРСР на 1927/28 господарський рік [73] констатувалась наявність великого потягу широких мас до культурно-освітніх експерсій і підкреслювалась необхідність підведення міцної матеріальної бази, збільшення кількості пільгових квитків для організації експерсій. Постанова Всеукраїнського Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УРСР “Про увільнення від республіканських і місцевих податків та оплат Українського Мішаного Пайового Експерсійного Товариства” [74] розширила можливості представництв, агентств та інших установ товариства і сприяла їх економічному зміцненню. Надалі це законодавчо було підтверджено інструкціями про користування експерсантами пільговим експерсійним тарифом для проїзду транспортом та проживання на експерсійних базах.

Звільнення експерсійних закладів від податків використовувалося як засіб охоплення комуністичною пропагандою якомога більшого кола людей, але подібний позитивний досвід в системі оподаткування варто застосовувати і в умовах сьогодення.

Важливими є документи, надруковані в бюлетенях Народного комісаріату освіти УРСР, які регулювали експерсійну роботу в школах, вищих навчальних закладах, на курсах підготовки педагогічних кадрів, семінарах, в позашкільних установах. На проведення позашкільної експерсійної роботи з школярами спрямовувалася діяльність робітничих клубів, сельбудів, червоних кутків. Але саме в 20-х роках розпочалося створення і самостійне організаційне існування дитячих експерсійних станцій республіканського та округового значень. Організацію експерсій

рекомендувалося також вводити в практику заходів оздоровчої кампанії серед дітей. Піднімалося питання проведення екскурсійної роботи в школах серед національних меншин.

Інструктивні матеріали Головного відділу політичної освіти Народного комісаріату освіти про організацію святкування десятиріччя Жовтневої революції [75] наочно ілюстрували більшовицьку державну політику тотального ідеологічного охоплення широких верств населення за допомогою екскурсій і подорожей, під час яких головна увага повинна була звертатися на огляд пам'ятників та пам'ятних місць, пов'язаних з революцією 1917 року. Екскурсії для молоді, робітників, селян, червоноармійців спрямовувалися в райони, вигідні для ведення комуністичної пропаганди. При тому, майже зовсім ігнорувалася дорадянська історія, тому що на першому плані були нові соціалістичні звершення.

Однак, незважаючи на те, що закони, постанови та резолюції нарад, рішення колегій були заполітизованими, вони містили конкретний матеріал різних сторін розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст.

Вагомий матеріал про загальний розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи, екскурсійні маршрути, про діяльність центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи, підтверджений статистичними даними, подають довідники і путівники. Зокрема, путівник А.С. Петражицького [76], який підготував опис екскурсійних маршрутів по Нижньому Дніпру і Південному Бугу, довідник для екскурсантів, які приїжджають до Харкова [77], поради екскурсанту в Києві [78]. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі [79] дає повну характеристику роботи Полтавського екскурсійного бюро з описом маршрутів, взаємозв'язок зі школами, роль екскурсій у розвитку краєзнавства.

“Короткий путівник” М. Філянського [80] цінний тим, що автор в його основу поклав власний досвід. У путівнику подається опис

екскурсійних маршрутів по Дніпру до Чорного моря і тих найбільших міст, через які проходять маршрути: Київ, Канів, Дніпропетровськ, Херсон, Миколаїв, Одеса. Характеризується робота екскурсійних баз Одеси, Дніпропетровська, Канева, Києва. Зацікавлюють і дорожні етюди М. Філянського “Від порога до моря” [81]. “Довідник туриста” Київського лекційно-екскурсійного бюро [82] подає невеликі маршрути в районі Київщині, з детальною характеристикою історичних пам’яток. Короткий провідник відомого вченого М. Шарлеманя описує природничі екскурсії по Києву та його околицях [83]. Довідник експрес-маршруту “Дніпрельстан” описує маршрут Київ-Дніпрельстан-Одеса, в який було включено проїзд “дубами” (човнами), що надавало йому пригодницького характеру [84].

Проте, основний комплекс документів, використаних дисертантом, складають архівні джерела. Зокрема, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Це, передусім, документи 166 фонду (Народний комісаріат освіти УСРР), який здійснював загальне керівництво діяльністю краєзнавчо-екскурсійними центрами.

Вивчення цих документів допомогло розкрити етапи становлення структури мережі екскурсійних закладів, їх діяльності, взаємодію з музеями, краєзнавчими організаціями, пам’яткоохоронними органами. Використані документи підтверджують велике значення екскурсій в процесі навчання і в позашкільній освіті. Важливими є статистичні дані про краєзнавчо-екскурсійний рух в Україні.

Цінними є також документи 1 фонду Верховної Ради УРСР, 8 – Міністерства Юстиції УРСР, 30 – Міністерства Фінансів УРСР, які розкривають процес створення Всеукраїнського Товариства пролетарського туризму і екскурсій, пропагандистсько-ідеологічне спрямування його роботи. Для характеристики політики партії та уряду щодо екскурсій, використано документи 1 фонду ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України).

Документи Державного архіву Харківської області (ДАХО) містять матеріали операційних планів, протоколи засідань керівних органів краєзнавчо-екскурсійної справи, її стан в 20-х роках ХХ ст., проблеми, які вирішувалися губполітосвітою, відділами народної освіти, профспілковими організаціями. У дисертації використано 8 фондів державного архіву Харківської області: 820, 1001, 1013, 1023, 845, 525, 858, 203.

Фонди державного архіву Полтавської області: фонд 363 – Полтавського Окрвиконкому; фонд 2068 – Лубенського Окрвиконкому. Це звіти про екскурсійну роботу Окрполітосвіти, про збереження пам'яток матеріальної культури засобами екскурсій. У державному архіві Дніпропетровської області опрацьовано фонди: 305 – Дніпропетровського Окрвиконкому; 439 – Дніпропетровського міського відділу народної освіти. Це матеріали про екскурсійну роботу у шкільній та позашкільній роботі. До наукового обігу були залучені документи державного архіву Черкаської області, фонди: 65 – планової комісії Черкаського окрвиконкому; 131 – інспектури народної освіти Шевченківського окрвиконкому. Це протоколи з'їзду завідуючих трудшколами, циркуляри повітового відділу народної освіти, листування з Всеукраїнською Академією наук. Документи розкривають розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Черкаському регіоні.

Окрему групу джерел становить періодика того часу, на шпальтах якої розглядалися питання створення мережі краєзнавчо-екскурсійних закладів України, її функціонування, краєзнавчо-екскурсійна робота серед учнівства. Значний інтерес мають інформаційні матеріали журналів: “Краєзнавство”, “Культробітник”, “Дитячий рух”, “Виробнича думка”.

Вищеприведене дає підставу стверджувати, що джерельна база є достатньою і достовірною для комплексного дослідження розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні у 20-х роках ХХ ст.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКУРСІЙНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

2.1. Державна політика щодо екскурсійної справи

У 20-х роках ХХ ст. політичні та соціально-культурні умови розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи були неоднозначними. Позитивний вплив мало проведення українізації, зокрема вимушене лояльне відношення більшовицької влади до розвитку української культури і національно-культурного відродження. Однак, головна діяльність більшовиків полягала в тому, щоб поза увагою не залишити жодної ланки культурно-освітньої роботи, в тому числі краєзнавчо-екскурсійної. Більшовики визначали її, як дійовий засіб перебудови свідомості народних мас у потрібному для них напрямку, оскільки краєзнавчо-екскурсійна справа забезпечувала масовість, яка була необхідною умовою в агітації та пропаганді компартійно-радянських структур, невід'ємною складовою ідеологічної роботи.

Панівне становище більшовицької партії надавало їй реальну можливість взяти на себе владні повноваження у всіх сферах культурно-освітньої роботи, включаючи краєзнавчо-екскурсійну, якою керувала Головополітосвіта. Х з'їзд РКП (б), постановив: “Центр ваги Головополітосвіти та її органів повинен знаходитися в агітаційно-пропагандистській роботі серед позапартійних мас” [85, С.242].

Політосвітня робота партії спрямовувалася на виконання основного завдання: піднесення культурно-політичного рівня робітничого класу і селянства, як запоруку будівництва соціалістичного суспільства [86, С.267]. Важливе значення в цій роботі приділялося краєзнавчо-екскурсійній справі, її керівним органам. В 1924 році Головополітосвіта надіслала до всіх губернських політосвіт дані про “матеріальні ресурси”,

які відраховувалися на політосвітню роботу з державного бюджету Народного комісаріату освіти, затвердженого Радою Народних Комісарів на 1924/25 господарський рік. І, якщо в 1923/24 господарському році в загальному бюджеті Народного комісаріату освіти ця сума становила 13,2%, то в 1924/25 – 17,6% [87, арк.12]. Зокрема, полтавський Орквиконком у 1926 році асигнував з свого фонду на політосвіту 8,5% [88, арк.3]. Харківська міська Рада на політосвіту в 1927/28 господарському році виділила 810043 карбованці, що становило 23,76 % від її загального бюджету [89, арк.127].

Краєзнавчо-екскурсійну справу було введено до навчальних планів підготовки і перепідготовки політосвітпрацівників. Розвиток політосвітньої роботи і піднесення її якості залежали від достатніх кадрів кваліфікованих політосвітпрацівників, перепідготовка яких проводилась через факультет політосвіти Харківського інституту народної освіти, через партшколи [90, С.94]. Тут готувалися низові партійні, комсомольські, радянські, профспілкові, кооперативні працівники. Відповідно до навчального плану Харківського інституту народної освіти ставилося завдання підготувати кваліфікованих політосвітників, що мали б, насамперед, достатню загальну марксистську підготовку і володіли б методами політосвітньої роботи. Навчання було розраховано на три роки. Факультет політосвіти складався з двох відділів: міського та сільського і трьох секцій: шкільно-курсової, книжково-бібліотечної та екскурсійно-виставочно-музейної. Спеціалізація по секціях на другому курсі складала 27% учбового часу, на третьому – 37%. Факультет орієнтувався на підготовку апаратних працівників політосвіти, методистів, керівників політосвітніх установ [91, арк.63]. Екскурсійно-виставочно-музейна секція готувала організаторів екскурсійної роботи, виставок, завідувачів екскурсійними базами. Навчальний план секції включав такі дисципліни: “Системи та основи методики екскурсійно-виставочно-музейної роботи”, “Природознавство в екскурсійно-виставочно-музейній справі”, “Вироб-

ництво й економіка в екскурсійно-виставочно-музейній справі”, “Суспільствознавство в екскурсійно-виставочно-музейній роботі”, “Мистецтво екскурсійно-виставочно-музейної роботи”, “Екскурсійна справа”, “Виставочна справа”, “Музейна справа” [91, арк.64, 66].

Велику увагу питанням екскурсійної справи приділяв Центральний методичний комітет. Питання екскурсійної роботи розкривалися через друковані матеріали (окремі видання, методичні статті та методичні листи). Так у 1926/27 навчальному році планувалося видання матеріалів: “Праця бази екскурсантів”, “Екскурсійно-виставочно-музейна робота на селі”. Шкільно-курсова методкомісія розробляла цикли самоосвітніх екскурсій, добираючи для них різноманітні матеріали. Екскурсійна секція методичного комітету запланувала організувати методологічний центр з кваліфікованих екскурсознавців в головних галузях екскурсійної роботи: природничих, соціально-економічних, виробничо-технічних, побутових та мистецьких, здійснити науковий опис екскурсійних пунктів УСРР, видати екскурсійні маршрути по республіці і путівники до них, а також методичні підручники з таких галузей: природа, економіка, виробництво, організувати методроботу з екскурсійної справи в кабінеті політосвітробітника [91, арк.38-40, 43].

Екскурсійні програми впроваджувалися серед учасників політосвітніх семінарів, делегатів з’їздів, партапарату. Так, у 1924 році для слухачів Всеукраїнського семінару з перепідготовки пропагандистів агітаційний відділ ЦК КП (б)У організував екскурсію до Харківської обсерваторії [92, арк.101-102]. Учасники Всеукраїнського семінару працівників Головополітосвіти в 1924 році поповнили свої знання матеріалами екскурсії до клубу в плані постановки живої газети та огляду ленінського куточка [93, арк.259]. Для 600 делегатів X з’їзду КП (б) У було проведено 35 екскурсій різного спрямування [94, арк.20].

Масовість у політосвітній роботі була на першому місці. Питання масової роботи на підприємствах детально розглядалося на спеціально скликаній ЦК КП (б) Всеукраїнській нараді в квітні 1927 року [95, арк.40].

Масові екскурсії були визнані провідним методом політосвітньої роботи серед робітників, селянства, червоноармійців. Їх методика обговорювалася на четвертій Всеукраїнській нараді інспекторів політико-освітньої роботи в округах України. Зокрема, відмічалось значення масових екскурсій для "поглибленої роботи", яка в системі політосвіти набувала все більшого значення [91, арк. 8-10].

Водночас, екскурсії розглядалися як метод розширення і закріплення знань, як форма дослідницької роботи, як засіб вивчення умов життя. Ставилось завдання – використовувати екскурсії, як постійну форму масової поглибленої роботи, запобігати проведенню випадкових та епізодичних екскурсій, переходити до циклових, систематичних. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні орієнтував політосвіту на детальне вивчення округів, розробку екскурсійних маршрутів в їх територіальних рамках, на облік і опис всіх екскурсійних пунктів, створення екскурсійних маршрутів Всеукраїнського значення і включення України в загальносоюзну екскурсійну мережу [91, арк.18].

Державні органи підтримували краєзнавчо-екскурсійну справу як невід'ємну частину політосвіти. Питання її розвитку було включено до першого 5-річного перспективного плану культурного будівництва Народного комісаріату освіти УСРР, що був складовою частиною загального перспективного 5-річного плану народного господарства СРСР. Передбачалося ширше розгорнути екскурсійну роботу, мобілізуючи зусилля громадських організацій, забезпечити її розвиток асигнуванням з бюджету від п'яти тисяч карбованців на перший рік до восьми тисяч в кінці п'ятиріччя на кожний округ [96, С.1].

Пропаганду шляхом екскурсій у загальній системі ідеологічної роботи 1920-х років в Україні можна висловити схемою: ідеологічна

робота – ідейно-практична наочна агітація – екскурсійна пропаганда. Безпосереднє спілкування працівників екскурсійних закладів з екскурсійними групами надавало можливість передавати екскурсантам потрібну інформацію, спрямовувати їх увагу на те, щоб відповідно до отриманої інформації ними були зроблені заздалегідь підготовлені висновки.

Пропаганда засобами екскурсій впроваджувалася керівними органами краєзнавчо-екскурсійної справи: екскурсійно-виставочно-музейним відділом Народного комісаріату освіти, Українським пайовим екскурсійним товариством, Всеукраїнським Товариством пролетарського туризму і екскурсій. З самого початку вони створювалися як організації ідеологічного спрямування. В 1921 році на нараді екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти в доповіді “Музейно-виставочно-екскурсійна справа, як основний метод політосвітроботи” відмічалось: “Старі форми культроботи відмирають. Новий клас, який тримає в своїх руках владу, перед яким стоять колосальні завдання, потребує нових методів політико-просвітницької роботи. Таким новим методом є – екскурсійний [97, арк.85]. На VII Всеукраїнській партконференції, яка відбулася в квітні 1923 року, було прийнято резолюцію про агітаційно-пропагандистську роботу, яка вимагала змін у методах партійної пропаганди і запровадження тих, які могли забезпечити максимальну наочність, а саме – екскурсійний метод [98, С.197-198].

Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти було визначено однією з провідних організацій у справі практичного здійснення політичної освіти і виховання трудящих мас [68, С.175]. Ось деякі результати: відповідно до звіту з екскурсійно-виставочно-музейної роботи Харківської губерньської політосвіти з 1923 по 1924 рр. було організовано 3677 екскурсій, з яких на політосвітні припадало 1974, тобто 54% [99, арк.17]. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти започатковував проведення екскурсій,

приурочених до революційних свят. Зокрема, велика увага була спрямована на реєстрацію пам'ятників, пов'язаних з революційною боротьбою пролетаріату та будівництвом нового життя [100, арк.40]. Надалі такі пам'ятники планувалося включати до екскурсій. Головополітосвіта розробила “Інструкцію екскурсійно-виставочно-музейним працівникам з організації святкування п'ятилітніх роковин Жовтневої Революції”, в якій підкреслювалося, що в цій справі значне місце має бути відведено використанню екскурсійно-виставочно-музейного методу. Рекомендувалося спільно з губернським бюро історії партії та архівами дослідити пам'ятки, пов'язані з боротьбою робітників та селян за владу: червоні могили, в'язниці, площі та вулиці міст і сіл, де йшла боротьба, організовувалися мітинги, демонстрації, будинки, де проводилися нелегальні зібрання, діяли підпільні друкарні тощо. Дослідження пам'ятників потрібно було здійснювати екскурсійним методом, а саме – зробити найдетальніший опис зовнішніх ознак, зафотографувати, замалювати, зустрітися з учасниками та свідками подій. До цієї роботи залучали дитячі колективи, вчительство. В день святкування і під час проведення “тижня святкування” роковин революції, “висвітлення Жовтневої революції”, тобто виклад краєзнавчо-екскурсійного матеріалу, доручався учасникам екскурсійного дослідження і, визначеним спеціально для екскурсій, комуністам [101, С.34,35].

Проведення подібних екскурсій підтримувалося фінансово. Адже їх головна мета полягала в тому, щоб надати можливість екскурсантам засвоїти логіку революційного процесу, навчитися жити й працювати в нових умовах. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ розробив кошторис, в якому передбачив кошти на проведення жовтневих екскурсій, дослідження пам'ятників, укладання і видання каталогів, придбання рукописів із спогадами учасників революції [100, арк.86].

Екскурсії отримували підтримку партійних керівників. У 1929 році для шахтарів шахти “Мрія” Горлівського рудоуправління було

організовано екскурсію до Харкова. У ВУЦВК екскурсантів прийняв Г.І. Петровський. Він провів тривалу бесіду з гірниками і підкреслив: “Треба кожне свято використовувати для організації масових і групових екскурсій до культурних центрів України і Радсоюзу в цілому” [102, С.19]. Проводилися першотравневі екскурсії для робітників Харкова до Москви та Ленінграду [103, арк.111]. Завдання екскурсій полягало в тому, щоб забезпечити політичне єднання робітничих мас [104, С.18]. Екскурсії визначалися як серйозний профілактичний захід у справі боротьби з західницькими настроями і нездоровими нахилами молоді [33, С.12]. З цією метою екскурсійним закладам пропонувалося організувати виробничі екскурсії по промислових і сільськогосподарських районах для підвищення виробничої кваліфікації, обміну досвідом соціалістичного будівництва тощо [103, арк.68].

Політичний підхід до краєзнавчо-екскурсійної справи запроваджувався в практичній діяльності екскурсійних закладів, які отримали вказівку про диференційний принцип оплати екскурсійних маршрутів екскурсантами, відповідно до їх класового стану [94, арк.22]. Так, наприклад, квиток на десятиденну екскурсію по Дніпру для членів профспілок коштував 39 карбованців, для не членів профспілок – 45, на десятиденну екскурсію до Криму відповідно 40 карбованців і 46 карбованців, на двадцятиденну екскурсію до Криму: 67 і 73, на тринадцятиденну екскурсію до Кавказу: 56 і 62, на двадцятиденну екскурсію до Кавказу: 105 і 110 [105, арк.5]. На екскурсію за маршрутом Київ – Дніпрельстан на 11 днів для членів профспілок квиток коштував в групі 24 карбованці, не членів профспілок на 7 карбованців більше [106, С.25].

Краєзнавчо-екскурсійна справа використовувалася в усіх напрямках політосвітньої роботи, зокрема для економічного зміцнення країни. Більшовицьке керівництво вважало, що наочне спостереження під час екскурсій об’єктів індустріалізації, повинно було сприяти широкому розповсюдженню серед населення державної позики [94, арк.23]. В

періодичних виданнях порушувалося питання про те, що екскурсійна справа може впливати на підвищення продуктивності праці і пропонувалося видавати пільгові екскурсійні квитки на підприємствах як премію [107, С.10].

Особливо заполітизованого спрямування краєзнавчо-екскурсійна справа набуває в кінці 1920-х років, коли почало створюватися Товариство пролетарського туризму та екскурсій. Пролетарський туристський рух з самого початку свого виникнення розгорнув боротьбу за чітку класову лінію [108, С.3]. В самій назві товариства чітко прослідковується його ідеологічний напрям. Проведення громадсько-політичної роботи під час екскурсій розглядалося як виконання спеціальних завдань з агітації та пропаганди. В цьому відношенні краєзнавчо-екскурсійна справа була одним із знарядь масової роботи комуністичної партії, комсомолу, профспілок, громадських організацій [19, С.30]. Товариство подавало до НКВС повний звіт про свою спеціальну і адміністративно-господарчу діяльність і з його дозволу проводило з'їзди та конференції [18, С.147,151]. В своїй практичній роботі воно керувалося лозунгами, про те, що екскурсійна справа – це форма класової боротьби, провідник завдань компартії і радянської влади, яка творить грані нової людини” [18, С.136].

Краєзнавчо-екскурсійна справа ставала дійовим важелем більшовицької ідеології в освіті. Особлива увага приділялася школі, яка повинна була стати провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату, з метою виховання нового покоління [109, С.38]. Для втілення в життя таких завдань потрібні були нові кадри працівників освіти. Кращій частині вчительства доручалося працювати в комуністичних дитячих організаціях і проводити для них екскурсії [110, С.25]. У звітних документах про організацію шкільних екскурсій спеціально вказувався соціальний стан дітей, відмічалися окремо діти членів профспілок, діти не членів профспілок, діти селянської бідноти [111, арк.78]. Великого значення надавалося вивченню “жовтневих тем”,

включених до навчальних програм. Матеріал рекомендувалося розподіляти так, щоб Жовтнева революція стала предметом довготривалого дослідження, яке б ґрунтувалося на місцевому матеріалі, здобутому під час краєзнавчих екскурсій [112, С.24].

Політичне виховання стало основою роботи трудової школи. В галузі виховної роботи піонерським загонам рекомендувалося “линати до систематичного планового проведення екскурсій” [113, С.19]. У 1920-х роках, з метою пропаганди ідей комуністичного дитячого руху, засновується Всеукраїнське товариство сприяння “Юному Спартаку”. В 1924 році було прийнято рішення про створення при Товаристві екскурсійного бюро екскурсійних станцій на Кримському узбережжі, в Сочі, Одесі, Бердянську, в Залізноводську, Кисловодську, Гаграх і Слов’янську [114, арк.561,563]. Відділення організації “Юного Спартака” діяли в багатьох містах і активно використовували екскурсії, як дієвий засіб політичного виховання [115, арк.128]. Наприклад, дитяча група “Юний Спартак” міста Слов’янська проводила природничі та виробничі екскурсії [116, С.37-39].

Третя Всеукраїнська нарада робітників комуністичного дитячого руху, яка проходила з 15 по 20 жовтня 1925 року, підвела підсумок діяльності піонерської організації, про те, що вона налічувала 357 тисяч піонерів) [117, С.1]. На ІХ партз’їзді КП(б)У у 1925 році Генеральний секретар ЦК ЛКСМ України підкреслив, що питання дитячого руху для партії і комсомолу є одним з найактуальніших: “Нам потрібна масова піонерська організація”. За один рік вона збільшилася на тринадцять тисяч і в 1926 році налічувала 370 тисяч піонерів [118, С.1].

Екскурсії в природу, на виробництво, історичні екскурсії повинні були доповнювати всю шкільну роботу в піонерзагоні [119, С.16]. В 1929 році секретаріат ЦК КП(б) України на своєму засіданні 22 травня ухвалив підтримати пропозицію ЦК ЛКСМ України про проведення в Україні піонерських зльотів: районних – 10-20 червня, окружних 1-10 липня,

Всеукраїнського – 1-5 серпня 1929 року. Для цього утворювалися відповідні штаби. Організаційна структура зльотів складалася з таких частин: 1. Обговорення проблемних питань роботи піонерської організації, обмін досвідом. 2. Вечори і ранки дитячої самодіяльності. 3. Ознайомлення піонерів з культурними та історичними цінностями даної місцевості, з життям робітників, виробництвом. Для виконання програми проводилися екскурсії в місто, до музеїв, в зоосадки, театри, на виробництво [120, арк.3-5].

Значні зусилля державної влади спрямовувалися на проведення політосвітньої роботи на селі, під контролем перебували всі сільські райони. В 1929 році XII окружний з'їзд рад Уманщини у постанові на звітну доповідь окрвиконкому відмічав, що політосвітня робота на селі відстає і не відповідає черговим завданням соціалістичного будівництва. З'їзд вимагав підвищити її дієвість. Для виконання завдання було заплановано збільшити з наступного року асигнування з місцевих бюджетів і залучення коштів від людей [121, С.9].

На зборах політосвіт порушувалися питання про боротьбу з впливом буржуазної ідеології, особливо серед селян, підкреслювалося, що це ставить перед робітничим класом завдання культурної змички міста і села. Практично це повинно було відбуватися в спільному проведенні краєзнавчих екскурсій [122, арк.8-9]. Значна робота по піднесенню культурно-освітнього рівня в селі проводилася Товариством культурної змички міста з селом (“Культзмичка”) [123, С.99].

Важливе місце у проведенні політосвітньої роботи на селі відводилося керівним екскурсійним органам: екскурсійно-виставочно-музейному відділу Народного комісаріату освіти; Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству; Всеукраїнському товариству пролетарського туризму і екскурсій. Проте, вони не могли охопити всю ділянку роботи. У 1928 році на Першій екскурсійній нараді було прийнято резолюцію, в якій відмічалася наявність недостатнього зв'язку

Українського мішаного пайового екскурсійного товариства з такими організаціями, як Народний комісаріат земельних справ та Всеукраїнський центральний комітет Співки сільгоспробітників, що привело до слабкого охоплення екскурсійним рухом селянства, особливо наймитів [124, С.6]. Перед екскурсійними закладами було поставлено завдання активізувати політосвітню діяльність на селі, залучивши до неї не тільки дорослих, а й школярів, піонерів. З 1927 року почали створюватися організації на зразок кооперативних сільськогосподарських товариств дітей. Досвід їх роботи вивчало Центральне бюро комуністичного дитячого руху та Центральна рада дитячої кооперації. Вони визнали його цінним і рекомендували запроваджувати в усіх піонерських організаціях України. Організація екскурсій до зразкових комун, господарств, дослідних станцій була невід'ємною складовою культосвітньої роботи товариств [125, С.43, 44].

В сільських школах, як відомо, зміст піонерської роботи був тісно пов'язаний з селянським життям та сільським господарством. Агітаційна робота проводилася за такими напрямками: 1) участь в громадських сільгоспроботах; 2) праця піонерів у своєму господарстві; 3) зв'язок сільськогосподарської пропаганди з шкільною; 4) участь піонерів у створенні музеїв, організація сільськогосподарських екскурсій, що розглядалися як велика допомога усній пропаганді. Відзначалося, що є багато місць, “де легко поширюється світогляд, легко пояснити політику партії в розвитку сільського господарства, і саме туди потрібно проводити екскурсії” [126, С.11-13]. Для загального виховання рекомендувалося влаштовувати екскурсії піонерів до кооперативу, колгоспу, радгоспу, комуни, дослідних сільськогосподарських станцій. Піонерські загони мали орієнтуватися на систематичне проведення екскурсій. Піонери, для підвищення культурного рівня своєї родини, повинні були передавати їй все те, про що дізнавалися на екскурсії [113, С.19]. Мета сільськогосподарських екскурсій полягала в тому, щоб піонери, ознайомившись з організаційною структурою радгоспів, наблизилися до

висновку про перевагу організованого господарства над нераціональним господарством поодиноких селян [127, С.16,17].

Для пропаганди колективних сільських господарств на III Всеукраїнському з'їзді політосвіт було прийнято постанову, спрямовану на те, щоб в радгоспах і колгоспах почали створюватися екскурсійні бази місцевого і Всеукраїнського значення. Окружним політосвітам, спільно з Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством, було доручено направляти туди екскурсійні групи. Було також прийнято рішення випустити книгу "Екскурсії по колгоспах і радгоспах України" [128, арк.161].

В 1929 році голова Центральної ради Товариства пролетарського туризму М.В. Криленко висунув тезу про те, що "розвиток екскурсій відбудеться тоді, коли не одні робітники, а й селянство відірветься від свого села, щоб пізнати інші краї" [129, С.159]. Робота, спрямована на перебудову сільського господарства, почала активніше поєднуватися з краєзнавчо-екскурсійною справою. Влаштовувалися недалеко екскурсії для селян в колгоспи для ознайомлення з працею і побутом їх працівників [130, С.306]. Рекомендувалося організовувати цикли місцевих літніх екскурсій на різну тематику, наприклад таку, як "Друзі і вороги селянина". Що стосувалося далеких екскурсій, то можливості були надто обмежені, але, зверталася увага і на їх проведення через екскурсійні бюро [131, арк.107].

В 1926 році селяни Валківського району Харківського округу здійснили екскурсію до Харкова, з відвіданням підприємств та музеїв [132, арк.5]. Учасниками екскурсій стали 40 чоловік з сіл Шевченкове і Васищево Харківського району [133, арк.167]. Екскурсійні заклади налагоджували прямий зв'язок з районами для покращення справи організації та обслуговування селянських екскурсій [134, арк.93]. В 1928 році Старо-Салтівський, Велико-Писарівський райони Харківського округу організували екскурсію селян до Дніпрельстану [135, арк.19].

Організаційні заходи підготовки екскурсій обговорювалися на засіданнях райвиконкомів і для супроводження селян під час екскурсій назначалися члени президії райвиконкомів. Сільради отримали завдання відбирати на екскурсію селян-бідняків та середняків, а також віднайти кошти на їх утримання по 15 карбованців на кожного, залучивши до цього громадські організації, кооперацію, земельні громади [136, арк.182, 210].

Кількість селянських екскурсій постійно зростала. В 1928 році Народний комісаріат освіти отримав заявку від Народного комісаріату земельних справ на організацію агроосвітніх екскурсій для 4250 селян. На ознаменування 10-річчя Жовтня було проведено декілька сотень екскурсій для незаможних селян до Києва, Харкова, Запоріжжя, Одеси [94, арк.20].

В 1929 році Українське мішане пайове екскурсійне товариство спільно з Харківською окружною інспектурою народної освіти організувало екскурсію в Донбас для селян-колгоспників в кількості 600 чоловік. Її проведенню передувала значна підготовча робота, потрібно було, щоб 10% екскурсантів становили наймити, 10% – біднота, 30% – жінки, 25% – молодь. Районні виконавчі комітети здійснювали відбір і надсилали списки до Українського мішаного пайового екскурсійного товариства, вишукували кошти. Газета “Селянин Харківщини” висвітлювала хід підготовки екскурсій. Екскурсійне товариство і окружна інспектура народної освіти повинні були забезпечити політосвітнє обслуговування селян-екскурсантів [137, арк.142,143]. За 1928 рік спеціальна система буряковничої кооперації “Бурякоспілка” влаштувала для селян відвідування 119 виставок і організувала 458 екскурсій [138, С.107].

Важливість екскурсійного методу в політосвітній роботі серед селянства підтверджують підсумки діяльності “Комісії в справі проведення селянських екскурсій”. 13 вересня 1929 року вона провела спеціальне засідання з організації планової далекої екскурсій. В роботі комісії взяли участь організації: “Сільськогосподар”, “Всеукраїнська кооперативна

спілка”, “Комітет незаможних селян”, Українське мішане пайове екскурсійне товариство. Комісія вирішила, що в екскурсії візьме участь, в першу чергу, кооперативна біднота, середняки та батрацтво, а також частково кооперовані і активні середняки. З них не менше 25% – жінок. Відбір селян було доручено провести комітету незаможних селян, “Сільськогосподарю” та споживчій кооперації. Правління “Сільськогосподаря” виділило грошову допомогу на екскурсію в розмірі 10000 карбованців. Правління Всеукраїнської кооперативної спілки – 2500 карбованців. Було прийнято рішення “притягнути до матеріальної участі “Книгоспілку” та міську кооперацію в порядку шефства над сільською” [128, арк.45]. Виділялися гроші також з держбюджету, але в невеликому розмірі, тому допомога сільськогосподарських спілок була дуже важливою.

У 1920-х роках значного поширення в проведенні політосвітньої роботи серед селян набули сільськогосподарські виставки, які займалися екскурсійною діяльністю. В Черняхівському районі на Волині в 1923 році сільськогосподарську виставку відвідало 500 екскурсантів-селян, в 1924 – 3000 [139, С.136].

Таким чином, екскурсії активно використовувалися у політосвітній роботі серед селянства і, незважаючи на заідеологізованість, відіграли певну роль у його культурно-освітньому розвитку.

Використанню екскурсій приділялося значна увага в роботі з національними меншинами. Так в травні 1929 року колегія Народного комісаріату освіти прийняла резолюцію на доповідь Волинської окружної інспектури народної освіти “Про стан культосвітньої справи в окрузі”. В ній відзначалося, що Волинський округ з його різноманітним складом населення (українці, росіяни, поляки, євреї, чехи, німці) має величезні труднощі в справі культосвітнього будівництва. Водночас підкреслювалося, що це пов’язано з відсутністю нормальної роботи в галузі екскурсій та виставок [140, С.1,2].

Експурсійна справа серед національних меншин впроваджувалася разом з краєзнавчою та музейною. Завдання краєзнавчої роботи полягало у всебічному вивченні краю, зокрема його населення з усіма специфічними особливостями, соціально-економічних відносин, умов розвитку культури, як в сучасному, так і в минулому [141, С.16,17]. Досліджуючи німецькі сільськогосподарські колонії, кабінет національних меншин здійснював наукові екскурсії з метою обстеження Волинських колоній. Дослідження, які були здійснені в німецьких колоніях, зацікавили вітчизняних і закордонних фахівців. На запрошення спілки німецьких краєзнавчих товариств професор В. Жиринський прочитав цикл лекцій у Берлінському та Мюнхенському університетах [142, С.39-41]. На основі зібраних матеріалів створювалися екскурсійні програми, відкривалися відділи в музеях, організовувалися музеї нацменшин. В 1928 році Народний комісаріат освіти УСРР, підкреслюючи значення дослідження життя нацменшин, запропонував районним та окружним музеям врахувати потребу відродження матеріальної культури побуту і мистецтва тих меншин, що мешкали на території, які досліджували музеї, внести до свого оперплану на 1928/1929 господарський рік питання про збирання матеріальних речей. Музеї повинні були повідомити про відкриття нових відділів, підвідділів чи кутків нацменшин, про зміст роботи, перешкоди і про потрібну від Народного комісаріату освіти допомогу [143, С.17].

Нові музейні експозиції привертали увагу численних екскурсантів. В 1929 році Укрнаука, звертаючись з листом до Раднаркому, порушила питання про створення краєзнавчого музею німців Запоріжжя. В листі повідомлялося, що під час переходу німців-колоністів з Кічкасу (в зв'язку з Дніпробудівництвом) в інші місцевості, в Кічкасі залишалася цікава історична пам'ятка-хата німця Меноніта, побудована в 1789 році. За одержаними від інспектури охорони пам'яток культури відомостями, хата була в доброму стані. Німці вже порушували питання про утворення невеликого музею раніше. На думку Укрнауки, утворення музею

кічкаських німців треба було всебічно підтримати, з огляду на відсутність музейно-наукового осередку німецької нацменшини в Україні [144, арк.10]. В 1919 році розпочалася робота по створенню в Україні єврейського музею [145, арк.29]. Багато зробив для збереження пам'яток єврейської культури Вінницький окружний історико-побутовий музей. Зібрані експонати (біля 1000 одиниць) були представлені в 1927 році на виставці. Вона привернула увагу численних відвідувачів-екскурсантів [146, арк.13]. Рада національних меншин підтримала ініціативу Вінницького музею, спрямовану на збирання пам'яток єврейського побуту, культури та збереження в містечках Поділля матеріальних пам'яток єврейської старовини, що починали зникати [146, арк.11]. В такому ж напрямку намагалися зберегти пам'ятки польської культури в Києві. Під свою охорону їх взяло Польське товариство. Воно спрямувало свою діяльність на запобігання від руйнування старовинних будівель, які мали історико-художнє і археологічне значення. Товариство прийняло рішення про встановлення на будинках, які були пов'язані з пам'ятними подіями, або з перебуванням в них відомих людей, табличок з відповідними написами [147, арк.1]. Такі пам'ятки ставали екскурсійними об'єктами позамузейних екскурсій. Період розкриття і пізнання історії національних меншин, в тому числі і засобами краєзнавчо-екскурсійної справи тривав недовго.

Більшовики, засобами екскурсій, залучали національні меншини до пізнання "нової історії". На честь святкування 10-ти річчя Жовтневої революції організовувалися екскурсії в райони, де проживали національні меншини, які були пов'язані з революційною боротьбою [75, С.10]. Але потрібно підкреслити, що в 20-х роках були напрацьовані екскурсійні маршрути спеціалізованого напрямку, в ті райони Росії, де компактно проживали Українці. Наприклад, рекомендувалися маршрути по Кубані: 1) Ростов – Краснодар – річка Кубань; 2) Ростов – Краснодар – Тохтамукай – с. Гарячий ключ – с. Фанагорійське – с. Шабжучське – Джубча. Розробку

таких маршрутів пов'язували з тим, що українця Кубань цікавить, насамперед, як край, що заселений на дві третини українцями, і саме виходячи з цього, Кубань могла стати улюбленим місцем екскурсантів [148, С.48-50].

З метою пропаганди на міжнародному рівні розвитку нового способу життя, культурного будівництва радянська влада сприяла поширенню іноземного туризму. Кожний турист – іноземець зараховувався в члени Товариства друзів Радянської Росії. В Радянському Союзі розуміли значення екскурсійної роботи для валютних надходжень до країни. Звіт міжнародного бюро Ліги націй за 1928 рік встановив прибуток 27 країн (без Англії і Німеччини) від туризму 1. 150 млн. доларів. Прибуток Канади від туризму в 1929 році склав біля 300 мільйонів доларів, прибуток Франції– біля 800 мільйонів доларів [19, С.16]. В 1928 році Союз відвідало біля 10000 екскурсантів, прибуток становив 400 тис. доларів. Значна кількість екскурсантів з-за кордону відвідала Україну [128, арк.162-167].

Спочатку питаннями зв'язків з закордоном займалася комісія закордонної допомоги. В 1924 році від комісії до Народного комісаріату освіти України надійшло повідомлення: “Великобританське товариство культурного зближення звернулося до нас з проханням залучити відомих вчених і культурних діячів до участі в роботі товариства, як його членів” [149, арк.10]. В 1925 році було створено Всесоюзне товариство культурних зв'язків з закордоном. В Товаристві працювали відділи: 1) бюро зв'язків, яке проводило роботу по зближенню з іншими Товариствами за кордоном і збирало відомості про міжнародні конгреси, виставки; 2) бюро книгообміну; 3) бюро друку , яке видавало бюлетень культурного та наукового життя в СРСР; 4) Росфото, яке надсилало ілюстрації до закордонної преси. Значну роботу проводило бюро з обслуговування іноземців, яке організовувало екскурсії іноземцям в СРСР і громадянам СРСР за кордоном [149, арк.2].

В тому ж 1925 році Всесоюзне Товариство культурних зв'язків з закордоном надіслало Народному комісаріату освіти України офіційний лист про те, що воно розпочало роботу з видання довідника – путівника по СРСР для іноземців. Головне місце в ньому передбачалося відвести закладам і організаціям, які входили до складу Головнауки. Вимагалася також інформація про музеї, їх адреси, режим роботи, ціни на квитки, чи працюють в них гіді і якими мовами вони володіють, тематику експозицій, план розташування особливо цінних експонатів [149, арк.27]. Потрібно було також подати інформацію про заповідники, заказники, їх місцезнаходження, плани, коротку історію, будівлі, що мали архітектурно-художню цінність, з описом їх історії [149, арк.27]. Того ж року збиралася інформація про вузи, науково-дослідні інститути, музеї України до міжнародного довідника для Німеччини [149, арк.18]. Інформацію для путівника по СРСР англійською, німецькою і французькою мовами для іноземців готували майже всі окружні міста України. Так опис історичних подій міста Черкаси містив інформацію про його заснування, роль і участь черкащан у повстаннях, за часів козаччини. Вміщувалися відомості про всі райони міста з їх історичним описом. В Черкасах це були такі райони: “Косинська”, “Новий базар”, “Митниця”, “Кривалівка”, ”Поділ”. Для довідника був підібраний цікавий матеріал про визначні місця Черкаського округу: Канів, Моринці, Чигирин, Суботів, Кам’янка, які були пов’язані з життям Т.Г. Шевченка, Б. Хмельницького, гайдамаччиною, декабристами. Надавалися відомості про музеї, готелі і підкреслювалося, що екскурсії в музеях можуть бути проведені французькою і німецькою мовами [150, арк.18].

В кінці 20-х років почало працювати Всеукраїнське товариство культурного зв'язку з закордоном. В його активі було розгортання виставок [151, арк.55], що повинно було сприяти подальшій екскурсійній роботі. Екскурсійне обслуговування закордонних делегацій було заплановано в діяльності Українського мішаного пайового екскурсійного

товариства. Завдання товариства полягало в тому, щоб сприяти поширенню культмички з Заходом і притягненню золотого фонду до каси Держбанку [94, арк.23]. Українське мішане пайове екскурсійне товариство могло входити членом в закордонні Товариства [94, арк.26]. Товариство пролетарського туризму і екскурсій могло організовувати вітчизняні та закордонні екскурсії, з метою підтримання зв'язків з екскурсійними пролетарськими організаціями інших країн [103, арк.89]. Товариство пролетарського туризму і екскурсій обслуговувало іноземних робітників і спеціалістів, дрібних службовців, вчителів, які працювали на підприємствах СРСР [152, С.139-141]. Іноземні екскурсанти прибували до Москви, Ленінграду, в порти Чорного моря [153, С.252]. Музей Слобідської України в Харкові відвідували представники німецької компартії, німецького, австрійського, чеського та польського консульств у Харкові, делегації тред-юніонів. [154, С.35]. В червні – вересні 1929 року екскурсійні групи з Німеччини та США відвідали Кирилівську церкву в Києві [155, С.67].

Отже, краєзнавчо-екскурсійну справу було визначено, як дійовий засіб ідеологічної роботи, яка забезпечувала масовість і була спрямована на перебудову свідомості широких верств населення на комуністичних засадах. Краєзнавчо-екскурсійна справа зайняла чільне місце в роботі Головополітосвіти. Її було введено до навчальних планів підготовки і перепідготовки політосвітніх працівників. Екскурсійні програми проводилися для учасників політосвітніх семінарів, делегатів з'їздів, нарад. Особливо помітного ідеологічного спрямування набуває краєзнавчо-екскурсійна справа наприкінці 1920-х років, коли керівним органом стає Всеукраїнське Товариство пролетарського туризму та екскурсій. Значну увагу було звернуто на організацію екскурсій з метою пропаганди комуністичного дитячого руху. Екскурсійні заклади активізували свою діяльність серед селянства для пропаганди колективних господарств. Екскурсії були задіяні в роботі з національними меншинами.

З метою пропаганди соціалістичного будівництва в 1920-х роках поширився іноземний туризм. Державні органи підтримували краєзнавчо-екскурсійну справу, як активну форму масової поглибленої пропагандистської роботи.

2.2. Матеріально-організаційні умови становлення краєзнавчо-екскурсійної справи.

Процес формування самостійних краєзнавчо-екскурсійних закладів відбувався на ґрунті краєзнавства і охорони пам'яток історії та культури. В своїй практичній діяльності вони широко використовували наукові і просвітницькі екскурсії, подорожі, які поширювали діапазон дослідницько-пошукової роботи, надавали можливість вивчати об'єкти в їх природному стані, проводити порівняльний аналіз, встановлювати внутрішні зв'язки між окремими явищами, здійснювати поглиблене вивчення історії, природи, економіки, географії, надр, етнографічних особливостей регіонів України.

Становлення краєзнавчої-екскурсійної справи відбувалося в умовах запровадження екскурсій в науковій та просвітницькій діяльності наукових установ.

В 1922 році в Україні діяло понад 30 наукових установ, діяльність яких безпосередньо сприяла розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи. Назвемо найбільш відомі: в Харкові – Товариство дослідників природи при університеті, Асоціація натуралістів Півдня, Інститут сприяння розповсюдженню природничих знань, Ботанічний інститут; у Києві – Товариство досліджувачів природи, Український геологічний комітет, Сільськогосподарський науковий комітет, Ботанічний сад при інституті народної освіти ім. Драгоманова; в Одесі – Археологічний інститут, музей-товариство історії старожитностей, Географічна комісія, Бібліографічне

товариство, Метеорологічна станція; в Катеринославі: Наукове товариство, Хортицьке товариство природи, музей місцевого краю ім. Поля; в Миколаєві – Товариство любителів природи, обсерваторія; в Куп'янську – Товариство вивчення місцевого краю; в Сумах – географічний комітет та інші [156, арк.3].

Звичайно, для проведення ними наукових досліджень, потрібна була фінансова підтримка. І уряд, в міру можливостей, здійснював конкретні дії в цьому напрямку. В 1923 році Академії наук виділялася щомісячна субсидія в сумі 500 карбованців для роботи комісій: краєзнавчої, природничої, історико-літературної, для Товариства економістів і правників та історичного Товариства Нестора Літописця [157, арк.86].

В липні – серпні 1923 року науково-дослідні кафедри Києва отримали 12030 карбованців [157, арк.64,65]. В 1924 році на третій сесії ВУЦВК VIII скликання було прийнято постанову про навчально-виховну та культурно-освітню справу, в якій підкреслювалася необхідність зміцнення матеріальної бази науково-дослідної роботи наукових установ [158, С.28]. Звичайно, загальний фінансовий стан наукових установ не поліпшувався так швидко, як приймалися рішення, але деякі зрушення відбувалися. Почали проводитися з'їзди, конференції. Так, відповідно “Проекту наукових з'їздів Головнауки на 1925/26 р.” їх було заплановано 14 [159, арк.194].

Зростання мережі наукових закладів сприяло розширенню територіального діапазону краєзнавчо-екскурсійної роботи. В 1928 році Укрнаука розробила спеціальну постанову про екскурсійні правила для науково-дослідних установ [160, С.22]. В ній регламентувалися дії науково-дослідних інститутів, лабораторій, ботанічних садів щодо проведення ними екскурсій за межами України. Зокрема, обов'язково потрібно було отримати відповідний дозвіл від Укрнауки і зареєструвати його в тій республіці, де планувалася робота. Наукові установи отримали

розпорядження – дотримуватися екскурсійних правил, встановлених законодавством республіки, на терені якої вони працювали [160, С.22].

Наукове спрямування краєзнавчо-екскурсійної справи закладалося в дослідженнях, які проводили вчені Всеукраїнської Академії наук. Вони досліджували найбільш історичні частини української землі для збирання пам'яток, які висвітлювали світогляд і соціальні стосунки далеких часів, що залишили свій слід у фольклорі та в обрядовості. Плідно працювала Комісія Києва і Правобережної України, яку очолив академік В. Щербина – один із засновників краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні. В. Щербина був автором тем і напрямків екскурсійних маршрутів, керував ними, з великим успіхом особисто проводив просвітницькі екскурсії. Матеріали його пошуків знайшли відображення в численних публікаціях, наукових статтях, екскурсійних путівниках. Серед них особливою глибиною відзначалася стаття “Київ в 20-х роках ХІХ століття”, надрукована в журналі “Україна” за 1925 рік [161, С.112-117]. А історичний начерк “Минушина Києва та його пам'ятники” академік повністю написав у формі тематичної історично-краєзнавчої екскурсії [162, арк.1-25]. Екскурсійні питання були закладені в основу недрукованих раніше розвідок Києва ХVІІ-ХІХ ст. “Нові студії з історії Києва”, які комісія готувала до ювілею В. Щербини [163, С.20].

Знання і досвід роботи вчених, зібрані ними матеріали використовувалися для підготовки багатьох видань, зокрема до 10-річного ювілею Академії наук. В 1928 році була прийнята постанова про видання популярного провідника ВУАН по Києву, його околицях та установах ВУАН, з малюнками, схемами і маршрутами. До роботи над ним були запрошені відомі вчені. До складу комісії, яка займалася підготовкою матеріалів з історії – М. Грушевський, М. Василенко, В. Щербина, з питань мистецтва – Ф. Ернст, з археології – М. Руданський, з революційної боротьби в Києві – Ю. Гермайзе, художнє оформлення доручалося Ф. Середі [164, С.48]. Опис маршрутів для провідника розробляла

виставочно-екскурсійна підкомісія, якою керував академік О. Новицький [165, С.50]. Проте, велика кількість екскурсійних маршрутів, які потрібно було відредагувати і упорядкувати, викликала потребу додатково залучити до співпраці фахівців саме з екскурсійної справи і В. Щербині було доручено створити та очолити окрему екскурсійну підкомісію [166, С.20]. Інформація про її роботу над розділами провідника постійно заслуховувалася на спеціальних засіданнях. Відповідальним редактором провідника затвердили Ф. Ернста. До провідника додавався детальний план Києва українською та латинською мовами і текст французькою мовою. У провідника було вміщено відомості про пам'ятки матеріальної культури, про природу, про культурно-освітні заклади, про найбільші промислові підприємства Києва. Весь матеріал було оформлено у вигляді нарисів по окремих районах Києва [167, С.68].

Всеукраїнська Академія наук приділяла увагу громадській екскурсійній діяльності. В договорі на 1929 рік про культурне шефство Академії над містом Сталіно, відмічалася необхідність організації “якнайшвидшого екскурсійного зв'язку між Сталіно і Києвом” [168, С.132]. В 1929 році в Київ на урочисте засідання ВУАН прибули делегації з Сталіно, Артемівська, Луганська, Харкова та інших міст України. Штаб, утворений для їх обслуговування, працював чітко, організовував для гостей різноманітну екскурсійну програму по Києву, зокрема в Лавру, на кінофабрику та інші місця [169, С.40].

Всеукраїнська Академія наук створила мережу наукових товариств в багатьох містах України. І не тільки у великих: Харкові, Одесі, Катеринославі, а й в периферійних – Шепетівці, Глухові, Вінниці, Малині, Кам'янці-Подільському. Товариства працювали над вивченням історії, природи, геології, географії, археології, етнографії, мистецтва тощо. Всіх їх об'єднувало головне завдання – широка наукова і громадсько-освітня діяльність. Застосування екскурсійного методу відіграло значну роль у здійсненні цього завдання. Так, створена в складі Українського наукового

товариства в 1920 році нова археологічна секція, якою керував М.Ф. Біляшівський, розгорнула діяльність таких комісій: практична археологія, охорона пам'яток історії та культури, екскурсійно-лекційна [170, С.31].

Велику науково-екскурсійну роботу проводило Харківське наукове товариство (з 1923 року – філія Українського наукового товариства), на чолі якого стояли академік Д. Багалій (голова), професори Д. Петренко, О. Синявський та інші. В кінці 1924 – 1925 академічного року в ньому почали діяти нові секції: соціально-економічна (голова професор О. Лозовий), технічна (голова інженер І. Немаловський), сільськогосподарська (голова професор О. Соколовський), природнича (голова професор О. Попов), мови (голова професор О. Синявський), сходознавства (голова професор П. Ріттер) [171, С.5]. В грудні 1925 року на зборах було обрано президію товариства і його голову – професора М. Яворського. Якщо в 1924 році в товаристві було 23 члени, то на 1 жовтня 1926 року – 428. В травні 1926 року в товаристві розпочало свою роботу екскурсійно-лекційне бюро, яке очолив професор О. Яната. Основним завданням бюро було – організація екскурсій по Харкову з околицями, а також по всій Україні та сусідніх республіках. Через брак коштів і пільгових квитків для проїзду екскурсантів залізницею, влаштувати відразу далекі екскурсії бюро не спромоглося. Але для вирішення цього питання воно налагодило зв'язок з різними державними, профспілковими та громадськими установами. Влітку 1926 року екскурсійно-лекційне бюро взяло на себе керівництво екскурсіями за маршрутом: “Держзаповідник Чаплі – Крим” [171, С.5]. З метою сприяння активізації роботи природничої секції товариства, в ній окремо була утворена екскурсійна комісія. З першого лютого 1926 року в природничій секції почала працювати підсекція методики природознавства. Члени підсекції організовували науково-дослідні екскурсії, готували доповіді з питань екскурсійної методики. В період з 23 лютого до 28 березня 1926 року професор О. Федоровський виступив з доповіддю “Екскурсійно-дослідний метод”, Г. Арнольд – з доповідями

“Експедиція до зоологічного музею”, “Методика зоологічних екскурсій”, В. Михайловський – “Місто Харків та його найближчі околиці, як об’єкт ботанічних екскурсій” [171, С.20].

Соціально-історична секція товариства розробляла питання історії, первісної культури, етнографії, археології, соціології. Наукові екскурсії та подорожі надавали матеріал її членам для публікацій та доповідей таких, наприклад, як “Враження з подорожі по історичних місцевостях України професора Г. Хоткевича” [171, С.7].

Товариство здійснювало велику краєзнавчо-екскурсійну роботу і в своїх звітах підкреслювало, що “поруч з поширенням праці в загальноукраїнському масштабі, секції не повинні зменшувати її в напрямку місцевому”. Планувалося розширити краєзнавчу роботу товариства та його секцій. Кожна секція повинна була організувати постійну краєзнавчу комісію, яка б взяла на себе планове вивчення Харківщини та міста Харкова в їх минулому і сучасному [171, С.20].

Активно впроваджувало екскурсійну роботу Київське наукове товариство. В квітні 1920 р. при музеї товариства було засновано екскурсійне бюро, завідуючим якого був відомий вчений-зоолог М.В. Шарлемань. Протягом 1920 року відбулося 4 засідання бюро, на яких обговорювалися доповіді про стан екскурсійної справи в Україні, звіти про проведені екскурсії, рукописи путівників. Серед них, підготовлений М.В. Шарлеманем “Короткий провідник для природничих екскурсій по Києву та його околицях”. Бюро розглянуло підготовлену екскурсійну карту пам’яток природи Києва та його околиць, місцевостей України для організації екскурсій, розробило екскурсійні маршрути по пам’ятках історії, архітектури та мистецтва Києва, таких як: Києво-Печерська лавра, Софіївський та Військовий собори, Андріївська та Кирилівська церкви, Видубецький монастир, Національний музей, Києво-Могилянська академія. Екскурсії проводили відомі вчені: Д. Щербаківський, Ф. Ернст. Зоологічні екскурсії в Пущу-Водицю, на Труханів острів проводив

М.В. Шарлемань. Їх учасниками були студенти, школярі, військові. Кількість учасників кожної екскурсії була від 10 до 75 чоловік [62, С.27,28].

Шепетівське наукове товариство в 1928 році організувало археологічне обстеження берегів річки Горинь, яке тривало 13 днів. Вчені зібрали багатий археологічний матеріал, 379 одиниць кремінного знаряддя, 212 одиниць кераміки і знайшли 372 кургани та 2 городища. У своєму звіті вони відмітили важливість таких дослідницьких екскурсій у роботі товариства [172, С.8,9,17].

Організовувало екскурсії Одеське наукове товариство, в якому працювали соціально-економічна, історична, філологічна, природничо-математична секції, в 1929 році в них нараховувалося 198 членів. Для екскурсійної роботи виділялися кошти, отримання яких допомогло природничо-математичній секції в 1928 – 29 роках відрядити 29 екскурсій для вивчення географії, геології, флори та фауни Одеських лиманів [173, С.3,11,15,17]. Педагогічна секція товариства розробляла методичні рекомендації з екскурсійної справи. Цікаву і потрібну для практичної роботи вчителів працю підготував член секції І.Ю. Авербах: “Публічна бібліотека, як матеріал для екскурсій учнів трудящих” [174, С.6,10,12].

Полтавське наукове при ВУАН товариство зосередило зусилля своїх членів на вивченні Полтавщини шляхом екскурсій, виставок, а також вживало відповідні заходи до охорони пам'яток старовини, мистецтва, побуту і природи. Товариство прийняло рішення присуджувати почесні нагороди і видавати грошову допомогу за наукові праці по вивченню краю [175, арк.54].

Велику наукову та просвітницьку екскурсійну роботу розгорнуло в 20-ті роки одне з найбільших в Україні, засноване в 1869 році – Харківське наукове товариство випробувачів природи [176, арк.38]. Відділи товариства почали організовуватися в інших містах. З 1920 року в Куп'янську діяло товариство вивчення місцевого краю. В Лисичанську

було створено природничо-історичний музей, який став центром дослідницької і видавничої роботи [176, арк.33,34]. В 1929 році товариство взяло активну участь у відбудові Сєверо-Донецької біологічної станції, заснованої ще в 1914 р. На той час, це була єдина станція такого профілю на Лівобережжі України. Основними напрямками її роботи були такі: теоретичні, практичні та педагогічні. Учасники екскурсій, які прибували на станцію, зустрічали багату недоторкану природу, знайомилися з основними методами її вивчення [176, арк.76]. Члени товариства організовували освітні екскурсії для науковців, червоноармійців та робітників по Харківщині, до Кременчука, Криму, в інші регіони України [176, арк.34,35,39]. З метою підняття екскурсійної роботи на більш високий рівень, в товаристві почала діяти науково-популярна секція, яка стежила за досягненнями науки, використовувала їх для створення нових тематичних екскурсій [176, арк.69,71]. З тих невеликих коштів, які отримувало товариство у вигляді допомоги, частина обов'язково витрачалася на екскурсійні дослідження [176, арк.40]. Товариство постійно розширювало свою діяльність. 27 квітня 1923 року його голова звернувся до наукового комітету з проханням надати матеріальну допомогу для організації курсів з екскурсійної справи і відкриття виставки. Відповідно до розробленого товариством кошторису (11500 карбованців), для організації лекцій планувалося використати 2000 карбованців, польових екскурсій – 3000, для музейних екскурсій – 1500, для виставок – 3000 [176, арк.72]. Питання було вирішено і курси вже з весни 1923 року почали діяти. Курсанти прослухали лекції, які прочитали висококваліфіковані спеціалісти: А.С. Федоровський – “Методика геологічних екскурсій”, А.М. Покровський – “Методика географічних екскурсій”, І.І. Дідусенко – “Методика ботанічних екскурсій”, Г.В. Родіонов – “Методика зоологічних екскурсій”, Л.Я. Шкорбатов – “Методика гідробіологічних екскурсій”, П.В. Серебровський – “Нарис місцевої фауни хребетних”, М.П. Марков – “Нарис місцевої фауни безхребетних”. Практична частина курсів складалася з

показових екскурсій в зоологічний, ботанічний і геологічний музеї [176, арк.136].

Постійно організовувало наукові екскурсії товариство природознавців Києва. Екскурсії сприяли підвищенню результативності досліджень, які проводилися ним в Україні та за її межами. Продовжуючи давні традиції (з 1872 року), члени товариства, під час екскурсій, вивчали органічну та неорганічну природу і здобували нові матеріали для природничо-історичних колекцій [176, арк.415]. Товариство подільських природознавців використовувало екскурсії з метою поповнення музейної експозиції і розповсюдження географічних та антропологічних знань серед населення. Враховуючи важливість екскурсійної роботи, товариство прийняло рішення, яке було підтверджене статутом: надавати учасникам екскурсій грошову допомогу, нагороджувати дипломами і грошовими преміями [176, арк.651]. Планово проводило екскурсії Всеукраїнське географічне товариство. Для створення нових музеїв, вчені збирали первісний матеріал з фізичної географії, зоології, ботаніки тощо [175, арк.7].

Організацією наукових екскурсій займалися також товариства, які вивчали мистецтво, музику, етнографію, фольклор. Серед них – Всеукраїнське товариство революційних музик (ВУТОРМ), діяльність якого сприяла загальному розвитку музичної культури України [177, арк.3].

Екскурсії розглядалися, як один з важливих прийомів дослідницької роботи в науково-дослідних інститутах, що відмічалось у “Положенні про науково-дослідні інститути НКО УСРР” (1925/26 р.) [178, арк.28].

Активно впроваджував наукові екскурсії Харківський інститут розповсюдження природознавства, який було створено в 1919 році [176, арк.207]. В ньому працювали зоологічний, ботанічний, географічний, астрономічний відділи. Для керівництва екскурсіями окремо було створено музейно-виставочно-екскурсійний відділ [176, арк.178]. Його співробіт-

ники, як і всі науковці інституту, підтримувалися в ті тяжкі роки матеріально: забезпечувалися академічними пайками [179, арк.1]. З 1923 року в інституті почала діяти дослідно-екскурсійна станція, розташована недалеко від Харкова в містечку Люботин [176, арк.164]. Створення станції допомогло інституту, засобами екскурсій, виконувати завдання, визначені статутом: вивчення природи України та популяризація природничо-наукових знань серед широких верств населення [176, арк.178]. На Люботинській станції вчені спостерігали явища у їх природному середовищі, збирали матеріали для лабораторії. Співробітники станції приймали на екскурсійне обслуговування школи, дитячі будинки, проводили з ними навчальні та методичні екскурсії [176, арк.165]. Вже на початковій стадії функціонування станції, в 1923 році, їх було проведено 15 [176, арк.168]. Екскурсанти вивчали спеціальну літературу станційної бібліотеки, відвідували метеорологічну станцію, проводили екскурсійні дослідження з використанням науково-технічного інвентаря. Проживали вони в обладнаних кімнатах [176, арк.165]. З 1924 року на станції почав працювати музей місцевого краю. Його було створено за один рік, завдяки наполегливій дослідно-екскурсійній роботі науковців [176, арк.285]. Вченими-консультантами на станції працювали професори А.М. Микольський, Н.Ф. Білоусов, С.Н. Коршун, Л.О. Шкорбатов [176, арк.176]. Основне завдання Інституту по розповсюдженню природознавства полягало в тому, щоб постійно розширювати аудиторію любителів природи, викликати в них активну зацікавленість до її вивчення та збереження. З цією метою також проводилися наукові і загальноосвітні екскурсії для робітників до зоологічного та ботанічного саду Харкова [176, арк.79]. Екскурсійно-популяризаторська діяльність інституту відбувалася завдячуючи вагомій підтримці Харківського міськвиконкому [176, арк.211]. Співробітники інституту готували екскурсійні програми і методичні посібники для інструкторів-керівників екскурсійних груп і вчителів [176, арк.288]. В робочих планах Інституту на 1923 рік

передбачалося відкриття курсів з екскурсійної методики для підготовки інструкторів, на яких лекційний матеріал повинен був доповнюватися показовими екскурсіями в природу [176, арк.180].

Екскурсії були одним з пріоритетних напрямків діяльності Миколаївського інституту природознавства, його “наріжним каменем” [180, арк.12]. Великого значення надавалося тут організації екскурсій для школярів, з метою викликати в них особливу зацікавленість природничими науками, доповнити вже набуті шкільні знання і отримати нові, вищі за учнівський рівень [180, арк.5]. Заняття проводилися лабораторним і екскурсійним методом, домінуючим був – екскурсійний [180, арк.12.]. Тематика екскурсій була слідуною: 1. Метеорологія з астрономією. 2. Географія з геологією і мінералогією. 3. Хімія з технологією і фотографією. 4. Ботаніка. 5. Зоологія. 6. Окремі галузі сільського господарства [180, арк.7]. Учасників екскурсій намагалися забезпечити рухомим інвентарем, препаратами з геології, мінералогії та ін. [180, арк.8].

Значну науково-екскурсійну роботу проводив Український інститут історії матеріальної культури, займаючись всебічним вивченням історії, антропології, археології, мистецтвознавства, етнології, музеєзнавства, охорони пам’яток [178, арк.1]. Екскурсії становили основу практичної частини навчальних програм, за якими інститут готував дослідників, музейних працівників і викладачів з історії матеріальної культури для вищих навчальних закладів та шкіл [178, арк.3].

Український географічний інститут в Харкові екскурсійним методом досліджував прикладну географію з елементами картографії [178, арк.28].

Екскурсії відчутно впливали на піднесення загального рівня і змісту роботи наукових асоціацій. Харківська асоціація натуралістів і географів розробляла практичні рекомендації викладання природничих наук та географії в школі, з використанням екскурсій. Навколо асоціації об’єднувалися викладачі навчальних закладів соціального виховання, професійної освіти, політичної освіти [176, арк.55]. В її складі працювали секції, кожна з яких організовувала екскурсії, цікаві з точки

зору біології та географії. Асоціація планувала відкриття екскурсійної бази і бюро [176, арк.56].

В плані організації екскурсійної роботи особливо відзначалася Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. Вона виряджала наукові екскурсії з метою всебічного вивчення і дослідження Радянського та закордонного Сходу [181, арк.5]. Особливо багато їх було здійснено протягом літа 1926 року. Всі учасники наукових екскурсій виконували важливі завдання. Так члени асоціації, які прийняли участь в екскурсії до південної частини Закавказзя, встановлювали зв'язки місцевими науковими установами, досліджували і вивчали закавказькі рослинні ресурси, збирали зразки флори [181, арк.5]. В Асоціації працювало екскурсійне бюро під керівництвом І.Г. Бурксер. Бюро організувало екскурсії до Туркестану, Кавказу, Криму, Поволжя, Сибіру [181, арк.4]. В 1927 році асоціація спромоглася відрядити студентів в далеку екскурсію за маршрутом: Харків – Одеса – Суец – Сінгапур – Шанхай – Владивосток. Клопотанням асоціації їх було прийнято на пароплав безкоштовно, як членів команди [181, арк.16]. В 1928 році асоціація організувала науково-навчальні екскурсії для слухачів курсів східних мов до Туреччини – 5 курсантів, Персії – 8, Японії – 6 [181, арк.24]. Асоціація займалася також оформленням закордонних паспортів для студентів на пільгових умовах [181, арк.23]. Кількість учасників екскурсій, які проводила Асоціація, постійно збільшувалася, в 1929 році Укрнаука Народного комісаріату освіти звернулася до Українського мішаного пайового екскурсійного товариства з проханням надати асоціації сходознавства 30 пільгових екскурсійних квитків [181, арк.29]. Підкреслимо, що Асоціація фактично поєднувала в екскурсіях два завдання, з одного боку – поширення знань, з другого – відпочинок. Таку форму вона вважала “дуже своєчасною, життєвою, цікавою” [181, арк.4].

Добре відомо: пам'ятки вбирають кращі досягнення всіх видів творчо-пізнавальної діяльності наших попередників. Є невичерпним

джерелом для творення культури свого часу. В усі часи одним із визначних показників рівня розвитку культури був рівень того, як зберігаються і використовуються культурні цінності минулого [182, С.1]. У 1920-х роках охорона пам'яток, з одного боку, регулювалася державним керівництвом, прийняттям законодавчих актів, постанов, а з іншого, охороні пам'яток заважали декларативність і нігілістичне ставлення до старовини, особливо культової. Громадянська війна, економічні негаразди поставили пам'яткоохоронну роботу в надзвичайно важкі умови, тому трималася вона, в основному, на ініціативі громадськості, але й за таких обставин значних зусиль було спрямовано на збереження цінних археологічних було збережено сотні цінних археологічних, архітектурних, меморіальних, етнографічних пам'яток.

Першочерговими завданнями охорони пам'яток визначалися такі: проведення реєстрації та кваліфікації пам'яток по типах та значенню (республіканські, місцеві), вивчення і заснування мережі історико-культурних заповідників, інформаційно-популяризаторська робота серед працюючих верств населення [183, С.13]. Вже з початку 1920-х років розпочалася державна реєстрація монументальних і речових пам'яток, на яку спрямував свою діяльність Всеукраїнський комітет пам'яток мистецтва. У Києві на облік було взято 3000 пам'яток архітектури, на Чернігівщині – 74 архітектурних і 344 археологічних, на Харківщині – 186 старовинних церков, 27 поміщицьких садиб, 10 монастирських комплексів. Для пропаганди пам'яток історії та культури влаштовувалися курси, лекції, екскурсії [184, С.29]. У Всеукраїнському комітеті пам'яток мистецтва і старовини працювало п'ять секцій: археологічна, архітектурна, музейна, етнографічна, архівно-бібліотечна. Архітектурно-монументальна займала особливе положення, приділяючи велику увагу збереженню церков як цінностей, що надавали можливість глибше пізнати історію, архітектурне спрямування в Українському мистецтві, археологічні пам'ятки. Такі пам'ятки планувалося використовувати в освітніх екскурсіях. Особливо

багато було взято під охорону пам'яток археології (в 1926 році їх було зареєстровано 36 тисяч) [185, С.57]. Велику роботу в цьому напрямку і, зокрема, на Лубенщині здійснив Археологічний комітет ВУАН [186, арк.178]. У діяльності Всеукраїнського археологічного комітету значне місце займала організація подорожей, з метою поширення знань про пам'ятки старовини, мистецтва і природи, їх збереження [187, арк.4,19]. На той час було немало випадків самочинних розкопок археологічних пам'яток, зокрема, курганів. В зв'язку з цим, в 1924 році Народний комісаріат внутрішніх справ розіслав циркулярний лист до всіх губернських управлінь, в якому відмічалось, що в інтересах охорони історичних цінностей, які мають культурне значення, всім управлінням необхідно вжити заходів про заборону розкопок курганів без дозволу відповідних відділів управлінь і органів Народного комісаріату освіти [188, арк.17]. На основі збережених пам'яток здійснювалася значна кількість тематичних екскурсій, для яких навіть розроблялося спеціальне знаряддя. Всі екскурсійні спостереження, опис місцезнаходження пам'яток, обміри записувалися у зошит значного розміру, що було зручно для накреслення в них планів місцевості [189, С.130, 132].

Таке спрямування пам'яткоохоронної роботи сприяло розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи, адже пам'ятки історії, культури, природи становили основний фонд об'єктів для екскурсій і подорожей. Серед них потрібно виділити пам'ятні місця, пов'язані з життям і творчістю видатних діячів науки і культури. В 1922 році, в зв'язку з 200-річчям з дня народження Г.Сковороди, під охорону було прийнято його могилу в селі Пан-Іванівка. Туди, спеціально, за дорученням Укрголовполітосвіти, виїхала комісія слухачів Харківських трирічних педкурсів ім. Г. Сковороди. В своєму звіті вони відмітили зацікавленість екскурсантів цим історичним місцем [190, арк.9,53,54]. В 1923 – 1924 роках були взяті під охорону церква Богдана Хмельницького в Суботові, бійниці XVII століття, Замкова гора в Чигирині з руїнами замку колишньої резиденції гетьмана Богдана Хмельницького, церква Медведівського монастиря [150, арк.20]. Ці пам'ятки увійшли до

екскурсійного маршруту Шевченківського округу: Черкаси – Бужин – Чигирин – Суботово – Жаботин– Кам'янка – Сміла – Черкаси [191, арк.64,65]. В 1924 році Черкаський окружний комітет охорони пам'яток мистецтва зберіг від знесення церкву в місті Кам'янка, як пам'ятку історії, пов'язану з рухом декабристів [192, С.166]. В 1927 році Харківський краєвий комітет доклав значних зусиль для збереження від руйнування будинку декабристів Муравйових-Апостолів на Лубенщині [193, арк.87,94].

З самого початку пам'яткоохоронна справа, як вже зазначалося, трималася на активності громадськості, яку залучили до практичної роботи. Так члени Полтавського комітету охорони пам'яток культури, організовуючи екскурсії до музею Полтавського губернського земства, знайомили екскурсантів не лише з історичним минулим краю, а й зі станом його пам'яток [194, С.103].

Виходячи з накопиченого досвіду 20-х років, пленум Комітету охорони пам'яток культури, який відбувся 23 травня 1930 року, в резолюції рекомендував: широко популяризувати цінність пам'яток минулого та їх значення для будівництва соціалістичної культури через періодичну пресу, видавати популярну літературу, провідники з описом пам'яток і заповідників, обов'язково влаштовувати екскурсії [195, С.78]. Такі заклики були декларативними, але на місцях в 20-х роках робота в цьому напрямку дійсно проводилася, хоча практично здійснювати її було важко і в економічному і в політичному відношенні. Показовою в цьому напрямку була діяльність інспектора Черкаського окружного комітету охорони пам'яток історії і культури О.М. Олександрова. З метою збереження старовинних монастирів краю він пропагував використання їх приміщень для проведення екскурсій і проживання екскурсантів [196, арк.72]. Регіональному розгалуженню екскурсійних маршрутів сприяла робота краєвих, окружних та місцевих пам'яткоохоронних комісій, одне з головних завдань яких полягало у складанні першого зведеного реєстру

пам'яток. З цією метою, територія Української РСР була поділена відповідно до географічно-природних та історичних ознак. Зокрема, Київська інспектура на 16 округів, Харківська – на 12, Одеська – на 9, Дніпропетровська – на 5. І саме через екскурсії планувалося здійснювати інформаційно-популяризаторську роботу комісій [197, С.4].

Таким чином, масовість і залучення широких кіл громадськості до пам'яткоохоронної роботи, в багатьох випадках, відбувалися шляхом екскурсій і подорожей. Екскурсійний рух збагачувався за рахунок вивчення цінних історико-культурних пам'яток, і сам вкладав значний внесок в їх виявлення, збереження та популяризацію. Екскурсанти, зустрічаючись з пам'ятками історичної вартості, спостерігаючи та описуючи їх, допомагали робити велику справу [198, С.19]. Виходячи з цього, пам'яткоохоронні структури звернулися через журнал “Краєзнавство” до учасників краєзнавчо-екскурсійного руху з закликом про те, що вони повинні на кожному кроці почувати себе неначе інспектором охорони пам'яток природи та культури і дбати, щоб інші їх охороняли [199, С.12]. Краєзнавчо-екскурсійні центри працювали в єдиному напрямку з пам'яткоохоронними. Деякі з них, наприклад на Харківщині, офіційно входили до складу місцевих комітетів охорони пам'яток [200, арк.11].

Важливою передумовою розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні стало також піднесення краєзнавства. У 1920-х роках відбувся своєрідний злет краєзнавства, як безцінної скарбниці збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього найкращого, що витримало випробування часом в сфері духовної і матеріальної культури [201, С.6].

В багатьох містах почали створюватися і активно працювати краєзнавчі товариства. Велика підготовча робота передувала створенню Харківського осередку краєзнавства. Першого січня 1923 року керівник дослідної кафедри мовознавства Харківського інституту народної освіти професор Д. Зеленін інформував науковий комітет Народного комісаріату освіти України про Першу Всеросійську конференцію наукових товариств

і установ, які працювали над вивченням рідного краю, організовану академічним центром Народного комісаріату освіти РРФСР [159, арк.85]. На конференцію запрошувалися й представники УСРР, але прибути на неї, з різних причин, не змогли. З метою обліку і об'єднання всіх краєзнавчих товариств та організацій, втілення в життя затверджених на конференції постанов, було прийняте рішення про заснування Центрального бюро краєзнавства в складі Російської Академії наук під головуванням її неодмінного секретаря – академіка С. Ф. Ольденбурга. В бюро працювало два відділення: Петроградське і Московське. Саме Московське відділення прислало професору Д. Зеленіну в Харків щоденник конференції, щоб він міг ознайомити з його матеріалами харківських краєзнавців і обговорити з ними питання про встановлення взаємозв'язків у краєзнавчій роботі. В своїй інформації Д. Зеленін підкреслював: “Я впевнився, що Російська краєзнавча організація викликає серед харківських краєзнавців не тільки велику зацікавленість, але й бажання приєднатися до неї” [159, арк.85]. Звертаючись до наукового комітету, Д. Зеленін запропонував скликати збори краєзнавців міста Харкова, розіславши запрошення всім науковим кафедрам, інститутам, товариствам, музеям, вищим школам. Мета скликання полягала у створенні Харківського міського об'єднання краєзнавців, яке в подальшому повинне було перерости у Всеукраїнське [159, арк.85].

Науковий комітет підтримав пропозицію Д. Зеленіна і вже 28 січня 1923 року в Харкові збори були скликані. На них передбачався виступ професора Д. Зеленіна з доповіддю про діяльність Російської краєзнавчої організації, її завдання та досягнення. Обговорювалася також можливість взаємозв'язків у проведенні краєзнавчої роботи харківськими краєзнавцями і представниками московської організації. Основне питання стосувалося створення Харківського міського об'єднання краєзнавців [159, арк.87]. Це питання було вирішено позитивно, об'єднання почало активно діяти. Що й надало змогу, в березні 1928 року, відрядити до

Москви на сесію Центрального бюро краєзнавства представника України професора Інституту Народної Освіти А.С. Федоровського [159, арк.90].

З самого початку свого створення Харківське об'єднання краєзнавців, яке отримало офіційну назву “Слобожанська комісія краєзнавства”, розгорнуло підготовчу роботу, спрямовану на скликання Всеукраїнського з'їзду з краєзнавства, який пропонувалося провести в 1924 році в Києві [159, арк.94]. Було складено кошторис витрат на нього, загальна сума, якого в грошових знаках 1923 року становила 150 тисяч карбованців. Тривалість з'їзду була розрахована на два тижні. До участі в ньому запрошувалися педагоги, музейні та архівні працівники, геологи, ботаніки, зоологи, етнографи, археологи, метеорологи, спеціалісти з охорони пам'яток природи, старовини та мистецтва. Планувалося запросити з Київської губернії – 30 учасників, з Харківської – 20, Полтавської – 20, Чернігівської – 15, Подільської і Волинської – 15, Катеринославської – 5, Херсонської – 5, а також, з Галичини – 5, з Москви, Петрограду, Білорусії, Кубані, Дону – 20, всього 160 учасників. Для них пропонувалося проведення десяти екскурсій по Києву та його околицях. Для виступів і обговорення була визначена низка питань, зокрема, “Краєзнавство та екскурсії”. Першочерговим завданням передбачалася організація короткотермінових краєзнавчих курсів в Харкові, Києві, Полтаві, Донбасі [159, арк.94].

Діяльність Слобожанської комісії стала міцним підґрунтям для проведення Першої Всеукраїнської краєзнавчої конференції в травні 1925 року, яка відкрила новий етап розвитку краєзнавства в Україні. Конференція прийняла звернення до всіх краєзнавчих організацій України, в якому, зокрема, відмічалось: “Перша Всеукраїнська конференція з краєзнавства була першою спробою виявити краєзнавчі сили УСРР, зробити перший підсумок досягнень, здобутих уже в краєзнавчій роботі, з'ясувати умови роботи та перспективи її, об'єднати краєзнавчі сили України. Конференція показала силу і життєвість краєзнавчого руху” [202, С.5].

Краєзнавчий рух набував поширення в наукових установах, державних та громадських організаціях, різноманітних об'єднаннях. Рекомендації організувати краєзнавчі гуртки, з метою допомоги краєзнавчим комітетам у вивченні економіки, культури, історичних місць України, отримали і юнацькі секції робітничих клубів [203, С.16]. Краєзнавство починало набувати особливого значення не в стаціонарах, а в масовій екскурсійній роботі, що охопила на той час тисячі молодого і дорослого населення [204, С.1]. На першій Всеукраїнській екскурсійній конференції відзначалося: “Краєзнавство і екскурсії мусять злитися в єдине ціле, де краєзнавство має відігравати роль мети, а екскурсії методу” [205, С.8].

В діяльності краєзнавчої комісії ВУАН екскурсійна справа розглядалася, як окрема галузь [206, арк.9]. А в проекті статуту Черкаського товариства краєзнавців проведення екскурсій відзначалося, як одне з важливих завдань суспільства в розвитку краєзнавства [207, арк.13].

До чергових завдань краєзнавчих досліджень засобами екскурсій входило обстеження п'яти головних природних районів України:

1. Українське Полісся;
2. Києво-Подільський;
3. Харково-Полтавський;
4. Центральний степ;
5. Надчорноморський та Надазовський рівнинний степ.

А також чотирьох головних економічних районів. До першого входили Чернігівський, Київський, Тульчинський, Волинський, Вінницький, Бердичівський округи. До другого – Херсонський, Полтавський, Кременчуцький, Ніжинський округи. До третього – Донбас і місто Кривий Ріг. До четвертого – Одеський, Миколаївський, Херсонський округи [208, С.6,7].

Роль і значення екскурсійного краєзнавства в державно-суспільному аспекті полягали, перш за все, в тому, що це був глибоко культурний рух, здійснення його практичних завдань приносило користь окремим особам і державі. За тих умов, коли країна ще не була багата на наукові сили, засобів на її дослідження не вистачало, а природа і господарство були

вивчені недостатньо, держава була зацікавлена у розвитку екскурсій, краєзнавства, без чого неможливе було культурне й господарське будівництво [35, С.5]. Рекомендувалося під час проведення краєзнавчих екскурсій, більше уваги звертати на дослідження різноманітних явищ, об'єктів, які мають значення для суспільного життя [209, С.11].

Накреслюючи завдання і масштаби відбудови народного господарства, основна увага була приділена, в першу чергу, виявленню та обліку всіх виробничих можливостей, що ними так багата була країна. Потрібно було вивчити надра, виробництво, побут населення, його минуле.

Краєзнавчі пошуки і досягнення використовувалися на державному рівні. В 1924 році на з'їзді з вивчення продуктивних сил та народного господарства України, нарівні з такими секціями: “Природа і природні ресурси”, “Людина, як продукційна сила”, “Сільськогосподарська технічна промисловість”, “Енергетика”, “Наука і продукційна сила”, “Термінологічна”, активно працювала секція “Краєзнавство”, під головуванням академіка О.М. Лободи та його заступника М.В. Шарлеманя. Всю підготовчу роботу до з'їзду по цій секції було доручено Комісії краєзнавства при ВУАН. Секція подала на з'їзд вісім доповідей: 1. О. Лобода “Краєзнавство на Україні, його минуле й сучасні завдання, коли будується нове життя”; 2. М. Шарлемань “Краєзнавчі установи на Україні їх характер і значення”; 3. М. Шарлемань, Д. Бенінг “Краєзнавство та вивчення природи”; 4. О. Лобода, А. Носів “Краєзнавство та вивчення людності”; 5. П. Птуха, Г. Кривенко “Краєзнавство та вивчення соціально-економічних властивостей населення”; 6. М. Пастернак, Д. Бенінг, М. Шарлемань “Краєзнавство і культурно-наукові заклади” (школи, бібліотеки, музеї), “Молодь у справі вивчення України” [159, арк.171]. Потрібно підкреслити, що в роботі з'їзду взяли участь вчені, які зробили значний внесок в розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст.

Напрямки краєзнавчих досліджень були дуже розгалуженими і тому не випадково особливої ваги набував взаємозв'язок краєзнавчих товариств з діяльністю екскурсійних закладів. Вивчення місцевого краю пропонувалося здійснювати за спеціально розробленими схемами, які склалися з таких розділів: 1. Природно-історичний розділ: план і карта місцевості. Ореографія (опис рельєфу, гір, низин). Геологія, (води, ґрунт). Рослинний і тваринний світ. Людність. 2. Суспільно-економічний розділ: селище, житло, одяг, їжа. Техніка в природнім побуті. Родинний побут. Народна медицина. Сільське господарство. Торгівля. Кооперація. Шляхи сполучення. 3. Культурно-історичний розділ: Історія краю. Революційний рух місцевого краю [35, С.27].

Краєзнавчо-екскурсійна робота спрямовувалася не на просте споглядання і розвагу, а, насамперед, на визначення цінності краю з точки зору природних особливостей, наявності корисних копалин, розвитку продуктивних сил, історико-культурної спадщини, умов життя населення, тощо. З цією метою в краєзнавчих осередках було розроблено таку схему проведення екскурсійно-краєзнавчих досліджень, яка допомагала екскурсантам скласти характеристику раніше недосліджених і невивчених районів України. Екскурсанти оглядали місцевість і докладно зафіксували всі її особливості, які були пов'язані і з кліматичними умовами, і з географічним положенням, геологічною структурою. Найцінніші відомості надавали місцеві жителі районів. Вони, використовуючи в своїх розповідях перекази, легенди, спомини своїх давніх родичів, описували, наприклад, тваринний і рослинний світ краю в минулому. Екскурсанти складали його порівняльну характеристику, використовуючи здобутий матеріал. Екскурсанти розкривали історію краю, але головна увага була звернута на його сучасне промислово-виробниче значення, на громадське життя, культурний розвиток, умовне життя населення і його зайнятість, зокрема в організації кустарних ремесел [33, С.115].

Схема проведення краєзнавчо-екскурсійних досліджень

Збір фактичного матеріалу був основним завданням екскурсанта-краєзнавця. Від нього вимагалось дотримуватися основ, які надавали кожному дійству наукову цінність. Такими основами були: найбільша точність і докладність опису явища, за яким велося спостереження.

Краєзнавчі дослідження завжди були властиві екскурсіям. Саме під час подорожей, завдячуючи особливій гостроті вражень, розвивалися допитливість і спостережливість. Для підвищення їх ефективності, екскурсанту рекомендувалося вивчати спеціальну літературу: [33, С.115].

Екскурсії визнавалися великою культурною справою. І дійсно, екскурсант під час подорожі знайомився з тим, як в інших місцях робітники і селяни будують життя, з побутом народностей, що населяли Радянський Союз, вивчав природу. У дорозі, постійно зустрічаючись з

населенням, особливо з селянством, спілкуючись з ним, він розповідав про те, що довелося побачити і почути, про життя свого міста, фабрики [6, С.9].

Краєзнавчі дослідження екскурсантів використовувалися для створення різнопланових маршрутів. Основна увага приділялася освітнім, тематичним, які склалися за певною програмою. Водночас не залишалися поза увагою маршрути, які пролягали через місцевості, привабливі для літнього відпочинку, особливо ті, які були придатні для організації кліматологічних і бальнеологічних курортів [204, С.2,3]. Керівні краєзнавчі органи, комісії багато працювали в напрямку використання своїх внутрішніх резервів для підняття краєзнавчо-екскурсійної справи. В 1926 році Центральне бюро краєзнавства за дорученням культвідділу ВЦРПС взяло на себе справу допомоги членам профспілок і трудящим СРСР у проведенні екскурсій по найрізноманітніших районах країни. Для виконання поставленого доручення Центральне бюро організувало в своїй структурі екскурсійно-довідкове бюро, яке почало співпрацювати з усіма республіканськими краєзнавчими комітетами [210, арк.3]. Український Комітет Краєзнавства активно підтримував починання, спрямовані на розвиток екскурсійної справи. В 1928 році наукове товариство Комітету взяло активну участь у створенні Українського мішаного пайового екскурсійного товариства [94, арк.22]. В тому ж 1928 році Комітет розробив і направив у краєзнавчі товариства і комісії матеріали з питань екскурсійної роботи. Пропонувалося здійснити такі заходи: 1. Крайові організації повинні зв'язуватися з тими державними й громадськими установами, що керують екскурсійною справою. При цьому бажане не формальне представництво, а й активна участь в роботі цих установ. 2. Де немає таких установ, краєзнавчі організації мусять взяти на себе ініціативу створення екскурсійного центру. Краєзнавчим організаціям рекомендувалося складати маршрути для екскурсійних груп, сконцентрувати у себе всі відомості про найзручніші місця відпочинку й харчування в окрузі, про

вартість послуг, видавати короткі путівники, направляти у місцеву пресу описи найцікавіших місць округи.

Зважаючи на надто малу кількість екскурсійних кадрів, краєзнавчим організаціям пропонувалося взяти на себе початкове об'єднання всіх місцевих сил в справі обслуговування екскурсійних груп екскурсоводами, на них також покладалася організація екскурсійних баз там, де ще не працювали державні, і що цікаво, бажаним на базах було створення, хоча б невеликих, краєзнавчих виставок. Рекомендуючи зазначені заходи, закликаючи краєзнавчі організації до виявлення якнайширшої ініціативи, комітет висловлював впевненість у тому, що краєзнавчі організації зуміють активно охопити екскурсійну галузь роботи і тим самим виконати громадську справу “величезної ваги” [211, С.29].

В плані роботи Українського комітету краєзнавства на 1928/29 рік відмічалася необхідність подальшого зміцнення краєзнавчої роботи, поєднання її з екскурсійною. Краєзнавчим товариствам та комісіям було запропоновано відкривати екскурсійні центри. І підкреслювалося, що це лише початок великої справи, яка повинна продовжуватися надалі. [212, С.95]. І цілком закономірним було обрання головою комісії краєзнавчих екскурсій Всеукраїнського екскурсійного товариства керівника етнологічно-краєзнавчої секції Слобожанської комісії краєзнавства професора О. Ветухова [213, С.25]. Голова Слобожанської комісії краєзнавства Д. Зеленін підкреслював, що українська культура жива і дієва не стільки існуванням центральних культурно-освітніх установ, скільки активністю широких має населення на місцях [159, арк.94]. Саме такою активністю характеризувалася просвітницько-екскурсійна діяльність окружних та інших місцевих краєзнавчих організацій.

Краєзнавчі організації пропонували свої дослідження для створення нових екскурсійних маршрутів. А також самі проводили як наукові, так і просвітницькі екскурсії. В 1927 році Білоцерківське краєзнавче товариство, засноване в 1926 році, працювало над виданням краєзнавчого збірника

“Білоцерківщина”. Товариство Ново-Олександрівської трудшколи Мелітопольського округу організувало геологічні екскурсії. Гурток аматорів світознавства та краєзнавства міста Хорол Лубенського округу проводив природно-географічні екскурсії з вчителями [214, С.26,27]. Вінницьке краєзнавче товариство випустило плакат “Опис Вінницької округи”, з відомостями про природу, історію, економіку, населення, культурні установи. Волинське краєзнавче товариство видало книгу “Волинська округа” для вчителів трудшкіл Волині. Коростенське краєзнавче товариство відзначалося археологічними пошуками, внаслідок яких, крім численних експонатів музею, з’явилася книга Ф.А. Козубовського “Записи про дослідження археологічні коло міста Коростеня року 1925”. Краєзнавче товариство Ізюмського округу в 1925-1926 роках видало два номери цікавого видання “Старовинності Ізюмщини” [215, С.24-26]. Заходами краєзнавчого комітету Кам’янець-Подільського округу проводились екскурсії по Кам’янцю та його околицях для членів профспілок, робітників освіти, учнів. Організуючи їх, краєзнавчий комітет зв’язувався з багатьма екскурсійними базами УСРР та РРФСР. Краєзнавче товариство Кременчуцького округу діяло на базі педагогічного технікуму і працювало над підготовкою до друку “Довідника по Кременчуччині” [216, С.146]. Робота Воронежського краєзнавчого гуртка в 1928 році складалася з вивчення теоретичних питань, заслуховування доповідей, зокрема, “Техніка краєзнавчих екскурсій”. З практичної дослідної роботи гуртка потрібно відзначити дослідження міста Воронежа для створення його докладної карти. Бердянське товариство працювало над вивченням низки сіл, заснуванням місцевого музею та виданням “Провідника для курортників” [217, С.27]. В 1929 році членами Кам’янець-Подільського краєзнавчого товариства на учительських курсах було прочитано лекції з методики та методології краєзнавства, проведено зразкові екскурсії. Малинська філія Коростенського краєзнавчого товариства працювала над екскурсійним

довідником по Малину та його околицях, Хорольський гурток Лубенського товариства організовував екскурсії по сумісних районах [218, С.78,79].

На одне з перших місць у програмі культурної революції вийшли питання подолання неписьменства, освіти та самоосвіти робітників і селян. Вирішити їх в короткий термін можливо було лише шляхом здійснення низки заходів. Зокрема, у позашкільній освіті все більшого значення набувала практика безпосереднього знайомства з оточуючою природою, пам'ятками історії, культури. Навчальний матеріал все частіше подавався через комплекс екскурсій шляхом наочного показу і сприйняття навколишнього середовища.

Застосування навчальних і позашкільних освітніх екскурсій сприяло появі нових форм екскурсійної роботи, створенню спеціальних структур, покликаних здійснювати керівництво екскурсійною справою в Україні. 17 квітня 1919 року в позашкільному відділі Народного комісаріату освіти УСРР розпочала роботу Комісія з музейно-виставочної і екскурсійної справи, створення якої вирішувало питання організації музеїв, виставок, екскурсій, таких необхідних для позашкільної освіти [219, арк.3]. На базі комісії вдалося відкрити центр для об'єднання і координації всієї екскурсійної справи в Україні, щоб розгорнути її на державному рівні [220, арк.15]. В багатьох губернських відділах освіти почали діяти музейно-виставочно-екскурсійні секції. Секція Одеської губернської народної освіти організувала екскурсійне бюро і зразу запланувала проведення тридцяти екскурсій [221, арк.16].

На початку 20-х років екскурсійна справа підпорядковувалася екскурсійно-виставочно-музейному відділу Народного комісаріату освіти.

Створення централізованої структури справи мала суттєвий вплив на зміцнення і розвиток екскурсійних закладів. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ розробив низку положень, таких як: “Положення про єдину мережу екскурсійно-виставочно-музейних установ”, “Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов'язані з місцевим

заводським клубом при великому будівництві”, “Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов’язані з районним, волосним клубом, клубами КСМУ, Червоної Армії й національних меншостей”, “Положення про екскурсійно-виставочно-музейні установи, пов’язані з центральними клубами повітових міст” [21, С.55,56]. Відповідно до цих положень, йшло формування екскурсійних установ в селах, містах, повітах, округах, губерніях. Головне завдання системи полягало в “проведенні роботи у Всеукраїнському масштабі” [222, арк.62]. У прийнятому у 1922 році Кодексі законів про народну освіту, формування екскурсійної мережі визначалося таким чином: “Екскурсійно-виставочно-музейні заклади, в цілому, утворюють єдину сітку в складі: екскурсійних пунктів, баз і комун, виставочних пунктів і баз та соціальних музеїв, що взаємно між собою зв’язані [68, С.175].

Взаємозв’язок екскурсійної, виставочної та музейної мережі в Україні окреслювався схемою:

I. Всеукраїнська виставочно-екскурсійна база. — Всеукраїнська екскурсійна комуна. — Всеукраїнський соціальний музей. **II.** Всеукраїнська виставочно-екскурсійна база. — Губернська виставочна база. — Повітова виставочна база. — Центральний клуб губернського міста.— Районний клуб. — Виробничий екскурсійний пункт — Місцевий клуб.— Осередковий клуб. **III.** Всеукраїнська екскурсійна комуна. — Губернська екскурсійна база. — Районний музей — Виробничий музей. — Виробничий екскурсійний пункт. **IV** Всеукраїнський соціальний музей — Губернський соціальний музей — Повітовий соціальний музей — Губернський сельбудинок. — Музей губернського сельбудинку — Музей повітового сельбудинку — Музей хати-читальні [100, арк.60].

Екскурсійні установи екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти розподілялися таким чином: екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні комуни, екскурсійні станції, екскурсійні бюро. Завершували структуру Всеукраїнська екскурсійна база і

Всеукраїнська екскурсійна комуна. Екскурсійні пункти відкривалися у віддалених місцях, при клубах, промислових підприємствах, сельбудах і розподілялися на виробничі, сільські, міські, районні, повітові. Екскурсійні бази розташовувалися в місцях багатих на історичні пам'ятки, а також з привабливими природними умовами. Екскурсійні комуни – в повітових і губернських містах. Вони керували роботою екскурсійних пунктів і екскурсійних баз, домагаючись найефективнішого їх використання [100, арк.59-63].

Організаційну структуру екскурсійних комун складали: виставочний кабінет, музей, бібліотека, яка обслуговувала методистів екскурсійних закладів і екскурсантів, лабораторія для дослідження природничо-наукових матеріалів, монтажні майстерні для обробки зібраних на екскурсіях матеріалів і моделювання з них музейних експонатів, майстерня з виготовлення екскурсійного знаряддя, інтернат, або гуртожиток для проживання екскурсантів, їдальня [100, арк.63]. В екскурсійних комунах був такий штат працівників: завідуючий комуною, завідуючий музеєм, інструктори: лабораторій, майстерень, дослідних станцій, бібліотек, завідуючий кабінетом екскурсійної роботи, керівники екскурсій, завідуючий гуртожитком [100, арк.158]. В цілому, екскурсійна мережа екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти була багатоступеневою: від осередків масової екскурсійної роботи, що діяли при хатах-читальнях, селянських будинках, районних, міських клубах і музеях до керівних закладів обласного, губернського та всеукраїнського значення.

Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи залежав від подальшого відкриття нових екскурсійних закладів. Цей процес особливо активізувався після прийняття у 1922 році Кодексу закону про народну освіту, в якому законодавчо затверджувалося формування екскурсійної мережі. До неї, на початку двадцятих років, входило чимало екскурсійних баз, створених на великих підприємствах і установах, де часто проводилися екскурсії. Тільки

в Харкові їх нараховувалося 39 [100, арк.158]. Відкривалися також нові екскурсійні заклади. Якщо до 1923 року в екскурсійно-виставочно-музейному відділі Харківської політосвіти функціонувало 30 екскурсійних пунктів, то в 1923 — 1924 рр. їх було відкрито ще 30 [222, арк.23]. Організаційна робота екскурсійно-виставочно-музейного відділу Народного комісаріату освіти полягала в плануванні реєстрації та взятті на облік екскурсійних установ [68, С.175]. Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти поклав початок розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні. Сприяв організації шкільних екскурсій, підготовці кадрів для екскурсійних закладів, приділяв увагу методичним рекомендаціям, щодо проведення екскурсій.

Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти, за свою майже десятирічну діяльність, заклав міцні підвалини краєзнавчо-екскурсійної справи і створив передумови для її подальшого розвитку.

Кінець 20-х років характеризувався зростанням краєзнавчо-екскурсійного руху, який мав не тільки організовані, а й стихійні форми [79, С.5]. Діючі екскурсійні заклади вже не спроможні були задовольнити потреби всіх бажаючих взяти участь в екскурсійних подорожах. Екскурсійні маршрути охоплювали не тільки Україну, а й союзні республіки. Постійно збільшувався прийом екскурсантів на екскурсійних базах. Підкреслимо, що екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти організував роботу не тільки екскурсійних закладів, а й виставок і музеїв. Отже потрібно було створити нову керівну структуру, яка б займалася виключно розвитком екскурсій. Реструктуризація керівних органів екскурсійної справи розпочалася в Москві, а потім відбулася в усіх республіках, в тому числі і в Україні.

В РСФСР екскурсійною роботою відало Об'єднане екскурсійне бюро, підпорядковане Народному комісаріату освіти. До нього входили: бюро далеких екскурсій Інституту методів позашкільної роботи, Екскурсійне бюро Головополітосвіти і Екскурсійне бюро музейного відділу

Головнауки [50, С.15]. Для розширення своєї діяльності і зміцнення матеріальної бази об'єднаному екскурсійному бюро потрібні були кошти. Підтримуючи бюро в цьому питанні, Рада Народних Комісарів РСФСР включила в порядок денний свого засідання 31 березня 1926 року питання про збільшення його капіталу і ухвалила створити на його базі пайове товариство [94, арк.22]. В Україні також почала роботу спеціальна комісія з цього питання. Вона складалася з представників державних установ, профспілок, політичних органів, наукових товариств, зокрема: Народного комісаріату освіти, Народного комісаріату охорони здоров'я, Народного комісаріату земельної справи, ВЦРПС, Всеукраїнського центрального комітету спілки робітників освіти, ЦК ЛКСМУ, наукового товариства Всеукраїнського краєзнавчого комітету, Всеукраїнської асоціації сходознавства, Харківської окружної інспектури народної освіти і Харківської окрпрофради. Комісія визнала за доцільне утворити Українське пайове екскурсійне товариство [94, арк.22]. На початку 1928 року рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову “Про утворення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства”. Засновувалося воно при Комісаріаті народної освіти з таким складом фундаторів: Народний комісаріат освіти УСРР, Народний комісаріат охорони здоров'я, Всеукраїнська рада профспілок, Всеукраїнський центральний комітет спілки робітників освіти [223, арк.174]. Отже створення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства було підтримано на державному рівні, а це відразу підняло його авторитет. Організацію нової керівної екскурсійної структури було схвально прийнято громадськістю, спеціалістами екскурсійної справи. Це питання широко обговорювалося на сторінках екскурсійних видань, преси. В журналі “Культробітник” була надрукована стаття М. Погребецького “Увага робітничому туризму”, в якій він підкреслював, “що гаряче вітає організацію центрального органу, керуючого екскурсійною справою в Україні” [224, С.24-26].

Українське мішане пайове екскурсійне товариство розробило і затвердило статут, відповідно до якого визначалися керівні органи: правління, рада товариства, ревізійна комісія. В раду, разом з головою обиралося не менше восьми членів. В правління — три члени і кандидати, терміном на один рік. Правління керувало всіма справами і капіталами товариства. Один раз на рік скликалися загальні збори. Народний комісаріат освіти мав право відводу та затвердження кандидата на голову правління, обраного загальними зборами пайщиків [94, арк.32-35, 229,174].

Українське мішане пайове екскурсійне товариство повинно було зміцнювати свою структуру, використовуючи пайові внески фундаторів та інших установ і організацій. Його статутний капітал затверджувався в розмірі 100 тис. крб. Народний комісаріат освіти отримав дозвіл придбати пай на 20 тис. крб., Народний комісаріат охорони здоров'я – на 11 тис. Паї закуповувалися поступово, на невеликі суми. Всеукраїнський центральний комітет спілки робітників освіти “РОБОС” заявив про свій вхід в екскурсійне товариство з пайовим внеском в розмірі 10 тис. крб., Харківська окружна інспектура народної освіти і Вища Рада фізичної культури – 1 тис. крб. На початок січня 1928 року паїв було заявлено на суму 47 тис. крб. [94, арк.22].

Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству, звичайно, потрібні були кошти, особливо на початку розгортання його організаційної діяльності. Народний комісаріат освіти, незважаючи на свої фінансові труднощі, 3 січня 1928 року прийняв рішення про виділення з свого бюджету Українському екскурсійному товариству, в рахунок паю, 6-ти тис. крб. [94, арк.25]. Використовуючи весь організаційний і господарський досвід, накопичений його попередником – екскурсійно-виставочно-музейним відділом Народного комісаріату освіти, Українське мішане пайове екскурсійне товариство повністю прийняло на себе відповідальні функції керівного органу екскурсійною справою в Україні.

Основний напрям його роботи полягав у подальшій розбудові мережі екскурсійних закладів та зміцненні матеріальної бази. Пайові кошти Українського мішаного пайового екскурсійного товариства вкладалися у будівництво та обладнання екскурсійних баз, центральної консультативно-екскурсійної станції, придбання транспортних засобів тощо. Вирішення кожного питання було важливим. Тому, наприклад, матеріальний відділ Народного комісаріату освіти підтримав клопотання Українського мішаного пайового екскурсійного товариства про надання йому ліцензії на право закупівлі за кордоном двох машин системи “Форд”, для налагодження постійного зв'язку між екскурсійними базами [128, арк.39].

З метою подальшого регіонального розгалуження і зміцнення мережі екскурсійних закладів Українське мішане пайове екскурсійне товариство велику увагу приділяло відкриттю нових екскурсійних баз. Відповідно до резолюції Першої Всеукраїнської екскурсійної наради. від 30 вересня 1928 року. “Про підсумки та перспективи праці УМПЕТу”, тільки Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству, як господарчо-культурній організації, надавалося пріоритетне право будівництва екскурсійних баз в Україні. Одночасно це пов'язувалося із завданням централізувати “в одних руках господарський бік екскурсійної справи” [225, С.6].

Окружні інспектури народної та політичної освіти також проводили відповідну роботу, спрямовану на залучення місцевих організацій до участі в будівництві екскурсійних баз, але на Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді вона була визнана недостатньою. Було навіть прийнято рішення звернутися за допомогою до громадськості, як до одного з важливих чинників вирішення цього складного питання [71, С.7].

Для виконання плану були застосовані і більш рішучі заходи. Народний комісаріат освіти вирішив передати Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству, на правах постійного володіння, будівлі і помешкання разом з майном і обладнанням, які до того часу використовувалися окружними інспектурами народної освіти і окружними

політичними освітами під свої екскурсійні бази. Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству було доручено розробити умови та форми їх передачі. Таким чином вирішувалось головне питання Українського мішаного пайового екскурсійного товариства, адже переданий житловий фонд враховувався йому, як пайовий внесок [226, С.9]. Додатково Українське мішане пайове екскурсійне товариство могло влітку використовувати шкільні приміщення для розгортання в них роботи тимчасових сезонних екскурсійних баз, з умовою: після перебування екскурсантів проводити ремонт [226, С.9]. З метою відкриття екскурсійних баз в історичних місцях України, Народний комісаріат освіти звернувся до музеїв, які там працювали, з проханням допомогти Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству. Музеям пропонувалося частину своїх приміщень передати на договірних умовах під екскурсійні бази. Українське мішане пайове екскурсійне товариство зобов'язувалося ремонтувати їх приміщення, організовувати екскурсії з обов'язковим відвідуванням музеїв, запрошувати до себе на роботу екскурсоводів з музеїв. Музеї повинні були сповістити Народний комісаріат освіти про бажані для них умови передачі приміщень, про те, яку конкретну площу пропонують вони передати під організацію екскурсійних баз, чи потрібно там робити ремонт [227, С.12]. В тих місцях, де не було великої кількості екскурсантів, Українське мішане пайове екскурсійне товариство передбачало укладати угоди з різними установами і орендувати їх бази. Це надавало йому можливість з меншими витратами комплексно обслуговувати екскурсантів [227, С.12]. На Першій Всеукраїнській екскурсійній нараді було прийнято рішення звернутися до Народного комісаріату земельної справи, Народного комісаріату охорони здоров'я і правління Дніпрельстану з пропозицією передати Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству гуртожитки та екскурсійні бази, які вже діяли на курортах України, зокрема, в держзаповіднику "Чаплі" і на Дніпрельстані [226, С.9].

Екскурсійні бази були основною ланкою мережі екскурсійних закладів Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. Свою роботу вони проводили відповідно до вимог “Положення про екскурсійну базу Українського мішаного пайового товариства”, прийнятого Першого Всеукраїнською екскурсійною нарадою 30 вересня 1928р.

Згідно Положення, екскурсійні бази повинні були обов’язково організовувати екскурсії, надавати методичні поради екскурсантам, збирати і обробляти екскурсійні матеріали, створювати нові маршрути, готувати видання туристичних карт, провідників, альбомів, листівок з краєвидами екскурсійних маршрутів, організовувати лекції, з метою популяризації екскурсійної справи в Україні та за межами України, забезпечувати роботу екскурсійних куточків. Діяльність екскурсійних баз також спрямовувалася на підготовку і перепідготовку екскурсійних кадрів та залучення до участі в екскурсіях молоді [70, С.8,9].

Українське мішане пайове екскурсійне товариство прагнуло запровадити ідентичність в обслуговуванні туристів на всіх екскурсійних базах, незалежно від їх місцезнаходження [71, С.7]. При кожній з них діяла рада, до складу якої входили представники органів народної освіти, політосвіти, управління охорони здоров’я, ради профспілок, спілки робітників освіти, комітетів комсомолу, фізичної культури, незалежних селян, краєзнавчих організацій, музеїв, трьох-чотирьох міцних профспілок округу. Рада вирішувала питання взаємодії з місцевими організаціями, зокрема передбачення в місцевих бюджетах коштів, спрямованих на здешевлення обслуговування екскурсійних груп міста, селища або району [70, С.9]

Велику роботу з місцевими екскурсійними групами в Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі-Дніпрельстані, Дніпропетровську, Херсоні планувалося проводити на стаціонарних екскурсійних базах, які працювали цілорічно [71, С.7]. Екскурсійні бази виконували широке коло послуг і брали інколи на себе повноваження, які дорівнювали функціям окружних екскурсійних бюро. З метою уникнення паралелізму в роботі і економії фінансів, 16

жовтня 1928 року Народний комісаріат освіти видав постанову “Про ліквідацію екскурсбюрів в тих округах, де існуватимуть бази УМПЕТу” [228, С.21].

Організаційне формування основної ланки Українського мішаного пайового екскурсійного товариства – екскурсійних баз, відбувалося протягом короткого часу, що було зумовлено стислим терміном прийому будівель і майна від окружної інспектури народної освіти і окружної інспектури політичної освіти. Передача мала відбуватися з 15 листопада до 1 грудня 1928 року, а готовність екскурсійних баз до прийняття екскурсантів у новому сезоні – до 1 квітня 1929 року [71, С.7]. У роботі екскурсійних баз великі завдання покладалися на завідуючих. Вони повинні були створити найсприятливіші умови для їх діяльності, використати всі можливості, щоб екскурсійні бази були дійсно життєздатними. В зв’язку з цим Народним комісаріатом освіти було прийнято рішення перед початком екскурсійного сезону 1929 року скликати Наряду завідуючих базами Українського мішаного пайового екскурсійного товариства [71, С.7].

Екскурсійним базам затверджувався твердий бюджет. Всі їх потреби забезпечувалися Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством, до правління якого надходили і прибутки баз. Всі послуги на екскурсбазах були платними в залежності від категорії туристів: учнів, піонерів, червоноармійців, робітників, службовців, членів комітету незалежних селян. Для неорганізованих екскурсантів оплата за проживання, харчування, екскурсії, прокат екскурсійного інвентарю – підвищувалася. Екскурсійну базу очолював завідуючий, який призначався Правлінням Українського мішаного пайового екскурсійного товариства і складав плани роботи, кошториси. Завідуючому базою надавалося право щодо регулювання цін під час обслуговування екскурсантів [70, С.8,9].

Бази Українського мішаного пайового екскурсійного товариства розташовувалися в індустріальних і культурних центрах України: Харкові, Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі [71, С.7]. Поступово їх мережа

поширювалася дедалі більше на невеликі, зате багаті своєю історією і природою міста: Умань, Полтаву, Вінницю, Суми, Бердянськ, Артемові Гори, Нікополь, Кам'янець-Подільський, Бердичів та інші. Екскурсійні бази Українського мішаного пайового екскурсійного товариства також планувалося відкрити в Москві, Ленінграді, Криму (Алушта, Гурзуф, Керч, Євпаторія, Сімферополь, Бахчисарай), на Кавказі (Кутаїсі, Нальчик, Шові, Махачкала). Для охоплення базами більшості екскурсійних об'єктів, що цікавили українських екскурсантів, як на Україні, так і за її межами, планувалося відкрити 62 екскурсійні бази і 6 агентур. Було підраховано, що при їх заповненості на 50% і вартості ліжко-дня 50 копійок, можливий орієнтований прибуток міг становити 192 тисячі карбованців [137, арк.14,20].

Екскурсійні бази працювали в складних умовах, та переборюючи труднощі, працівники баз робили все можливе для прийому екскурсантів, особливу увагу приділяючи школярам. Екскурсанти Київської екскурсійної бази при Лаврському заповіднику харчувалися, користувалися медичною допомогою, аптекою. На базі працювало інформаційне бюро і вони отримували детальну інформацію про екскурсійні маршрути по Києву та його околицях [80, С.60]. Дві екскурсійні бази діяли в Дніпропетровську. Одна, більш упоряджена, займала окремий будинок. На базі працювала їдальня, в якій можна було замовити не тільки обід, а й вечерю. Інша Дніпропетровська екскурсійна база розташовувалася в трудшколі №1 і мала великі труднощі з відкриттям їдальні. Але, зважаючи на те, що надання екскурсантам харчування було однією з обов'язкових умов роботи бази, її керівництво уклало угоду на обслуговування екскурсантів з державною їдальнею [82, С.16].

Екскурсійна база в Полтаві приймала екскурсантів з 1-го травня до 15-го вересня. Вона була розрахована на 100 дітей і 50 дорослих [79, С.66].

У центрі багатьох екскурсійних маршрутів опинився Канів. Відкриття в ньому екскурсійної бази стало нагальною потребою. База

працювала тільки влітку в школі, яка знаходилася досить близько від Могили Т.Г. Шевченка, що було дуже зручно для екскурсантів [82, С.16]. Але така сезонна і невелика екскурсбаза не відповідала статусу державного історико-культурного заповідника “Могила Т.Г. Шевченка”. В зв’язку з цим, 2 травня 1928 року Комітет державного заповідника прийняв рішення про будівництво готелю. Наприкінці травня було затверджено проект готелю, а 9 травня 1929 року відбулося його офіційне відкриття. Це був великий двоповерховий будинок, який міг одразу прийняти понад сотню екскурсантів. Біднота і сільські діти звільнялися від платні. Готель виконував усі основні функції екскурсійної бази, спрямовані на екскурсійно-методичне обслуговування відвідувачів Канівського заповідника. Готель дійсно став значним осередком культури. В ньому було організовано роботу клубу з читальнею, бібліотеки, двох музейних кімнат, літнього кінолекційного залу. На Тарасову гору подорожуючих супроводжував екскурсвод. Спочатку готель працював тільки влітку, а в грудні 1929 року на засіданні Комітету заповідника було прийнято рішення про його перебудову з таким розрахунком, щоб він міг обслуговувати екскурсантів, також і взимку [229, С.335-338].

Екскурсійні бази були розраховані на різну чисельність екскурсантів. У великих містах, курортних, індустріальних центрах, відомих заповідниках, таких як Харків, Запоріжжя, Асканія-Нова вони могли прийняти одноразово 250 екскурсантів. В інших населених пунктах: Дніпропетровську, Бердянську, Артемівських горах - 150 екскурсантів, у Кривому Розі, Сталіно, Нікополі, Каховці, Херсоні, Мелітополі, Новгород-Сіверському, Ромнах, Зінов’євську, Константинівці – 50-30 екскурсантів [137, арк.14-20].

На становлення, матеріальне зміцнення і подальший розвиток красзнавчо-екскурсійної справи значний вплив мала державна пільгова політика.

Так, для організаційно-структурного зміцнення Українського мішаного пайового екскурсійного товариства велике значення мало прийняття ВУЦВК і РНК УСРР постанови від 28 серпня 1928 року “Про увільнення від республіканських і місцевих податків Українського мішаного пайового екскурсійного товариства”. Пільги поширювалися на всі філії, представництва, агентства, екскурсійні бази товариства, на організовані ним їдальні закритого типу, транспорт, кіоски при екскурсбазах для продажу краєзнавчої і методичної літератури, на виробництво екскурсійного спорядження та обладнання [74, С.11]. Спочатку Раднарком надіслав проект цієї постанови до Народного комісаріату освіти для опрацювання і пропозицій. У своєму листі до Народного комісаріату фінансових справ Народний комісаріат освіти запропонував таку редакцію: “Українське мішане пайове екскурсійне товариство дивідендів не сплачує і весь прибуток, після встановлення законом відрахувань, повертається на здешевлення і розвиток екскурссправи на терені УСРР” [223, арк.173]. Цю пропозицію Народного комісаріату освіти було затверджено і закладено в основу Статуту Українського мішаного пайового екскурсійного товариства [223, арк.174].

Економічне становище в країні залишалося складним. Заробітна платня зростала повільно. Керівні органи екскурсійної справи порушували питання про необхідність наближення вартості екскурсій до матеріальних можливостей більш-менш забезпеченого робітника [94, арк.21]. Рада Народних Комісарів УРСР 26 квітня 1928 року прийняла постанову “Про оперплан роботи Народного комісаріату освіти УСРР на 1927-28 рр.” В ній, зокрема, відмічалось: “Констатуючи наявність великого тяготіння широких мас й молоді до культурно-освітніх екскурсій, вважати за конче потрібне підвести матеріальну базу під цю форму роботи і добитись збільшення кількості пільгових квитків” [73, С.1].

Асигнування з центрального і місцевих бюджетів не могли забезпечити належного рівня екскурсійної роботи. Вихід із такої складної

ситуації був можливий лише за умови надання пільг учасникам екскурсій. Питання пільгового забезпечення екскурсантів, хоч і з великими труднощами, але поступово вирішувалося. Особлива увага в пільговому забезпеченні приділялася школам, середнім і вищим навчальним закладам. Вже в 1923 році було затверджено інструкцію “Про порядок застосування екскурсійного тарифу встановленого постановою тарифного комітету НКМС від 28 червня 1923 року”. Інструкція була опублікована в збірнику тарифів №104 від 10.06.23. (Тарифний №865) [230, арк.13]. Встановлений тариф в розмірі 75% знижки на проїзд екскурсій залізницею, внутрішнім водним (річковим) шляхом УРСР розповсюджувався на учнів навчальних закладів. І, що особливо було важливим, тариф розповсюджувався також на наукових співробітників навчальних закладів. Для отримання пільгових квитків потрібно було виконати відповідні правила. Кожний Головний комітет Народного комісаріату освіти виділяв відповідного представника для керівництва екскурсійним рухом груп і для розподілу наданих даному Головному комітету фонду пільгових документів. Для одержання пільгових посвідчень організаторам екскурсій потрібно було подати в Народний комісаріат освіти (через відповідний головний комітет і відділ) письмову заяву, де вказати: 1) мету екскурсії; 2) кількість екскурсантів (окремо учнів і вчителів), з доданням іменного списку; 3) назву станції відправлення, пункти зупинок із зазначенням тривалості кожної; 4) яким чином група буде переправлятися від однієї зупинки до іншої (залізницею, пароплавом, на конях, пішки), з зазначенням тривалості переїзду, або переходу на кожній ділянці шляху; 5) термін від'їзду екскурсії; 6) термін повернення [230, арк.13].

Одержані в Народному комісаріаті освіти посвідчення, які надавали право користуватися квитками за пільговим тарифом, пред'являлися в касу станцій і причалів разом із талоном до них, на якому проставлявся номер. Посвідчення й талон мали бути засвідчені печаткою Народного комісаріату освіти та центрального фінансового управління й підписом

відповідальних осіб. Такий пільговий тариф давав право на чотири зупинки під час екскурсійної поїздки, яка могла тривати до двох місяців.

Пільговий тариф надавався екскурсійній учнівській групі, в складі якої налічувалося не менше 10 школярів, а також учителів і наукових співробітників – не менше 5 чоловік. Звичайно, пільги стосувалися проїзду в загальних вагонах залізницею, в найнижчому пасажирському класі внутрішнім річковим шляхом [230, арк.13]. Але встановлення пільгового тарифу вже на початку 20-х років дало поштовх до загального розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи, збільшення кількості екскурсійних груп та регіонального розширення маршрутів. У серпні 1927 року фінансово-економічним управлінням Народного комісаріату освіти була затверджена інструкція “Про користування пільговим екскурсійним тарифом 445”. В ній відмічалось, що кожне посвідчення Народного комісаріату освіти з правом пільгового проїзду видається тільки на одну особу. Талон і посвідчення можна було використовувати лише для однієї екскурсійної поїздки. В зв’язку з такими обмеженнями рекомендувалося: “Щоб найдоцільніше використати пільгові квитки, проводити переважно далекі екскурсії” [231, С.17,18]. Пільгові тарифи з часом підлягали змінам, в залежності від тих відомств, які їх запроваджували: залізниця, пароплавство, або керівні екскурсійні структури. Колегія Народного комісаріату освіти 23 березня 1928 року прийняла рішення, яке було підтвержене в червні того ж року про те, що всі екскурсійні квитки зосереджуються в Українському мішаному пайовому екскурсійному товаристві й видаються організаціям за їх заявками для проведення екскурсій організованим порядком [232, С.6,7]. Колегія визнала за потрібне, щоб Українське мішане пайове екскурсійне товариство широко рекламувало та інформувало всі організації, зокрема окружну інспектуру народної освіти та районний відділ народної освіти, про порядок отримання й розповсюдження квитків та можливості Українського мішаного пайового екскурсійного товариства щодо обслуговування

екскурсантів. Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству було доручено розробити диференційний порядок оплати за кожний квиток та віднайти можливість надання певних пільг для організованих дитячих екскурсій. Народний комісаріат освіти запропонував Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству вжити негайних заходів, щоб квитки, призначені навчальним закладам соціального виховання, використовувалися обов'язково цими закладами і негайно були надіслані на місця [232, С.6,7].

Українське мішане пайове екскурсійне товариство розробило спеціальні правила проведення екскурсій за маршрутами, встановленими на 1929 рік. В окружні інспектури народної освіти, навчальні заклади, установи були направлені проспекти з описом маршрутів, порядок подачі заявок запису на екскурсії та інформацією про кількість пільгових квитків. Пільгові екскурсійні літери з 50% тарифом Українське мішане пайове екскурсійне товариство надавало лише в тому випадку, коли екскурсії проводилися з його обслуговуванням. Для того, щоб записатися на маршрути, або придбати посвідчення товариства, необхідно було надіслати анкети. Їх можна було отримати у філіях товариства: в Києві, Одесі, Дніпропетровську, Дніпрельстані, Херсоні [233, С.5].

Крім планових пільгових тарифів були розроблені й додаткові: у межах однієї залізниці на відстані не більше як 535 кілометрів. 1) На Південній і Донецькій залізницях групам, в яких налічувалося 50-100 екскурсантів надавалася знижка 25%, групам, в кількості 150 екскурсантів – 35%; 2) На Катерининській залізниці – групам від 15 екскурсантів – 25%; 3) На Південно - Західній залізниці – групам від 15 екскурсантів надавалася знижка 35%. Для одержання цих пільг, керівникам екскурсій потрібно було скласти списки учасників і звернутися до начальника залізничної станції [233, С.5]. Планувалися пільги і для екскурсантів, які подорожували річковим транспортом Дніпровського пароплавства. На

відстань, більше ніж 100 км групі від 15 екскурсантів надавалася знижка - 25%; від 50 екскурсантів - 50% [233, С.5].

Екскурсійне бюро Радянського торгівельного флоту пропонувало: 1) студентам та учням профшкіл під час подорожування II класом – знижку 25%, III класом – 50%; 2) викладачам під час подорожування II і III класами знижку-15%; 3) викладачам та учням в кількості не менше 10 осіб з 1-го квітня по 1 листопада для III класу знижку – 40%; 4) екскурсантам з посвідченням різних культурно - просвітницьких установ, не менше, як 10 осіб для III класу знижку - 25% [233, С.5]. Українське мішане пайове екскурсійне товариство порушило перед Народним комісаріатом освіти питання про надання пільг не тільки на транспорт, а й на харчування, та проживання. Екскурсанти могли отримати пільгові літери, мати право на знижку за проживання на українських екскурсійних базах до 33%, на базах “Радянського туриста” до 20% [233, 5]. Екскурсійні заклади, зокрема, екскурсійні бюро намагалися надавати екскурсантам пільги різного спрямування. Екскурсійне бюро Харківської окрполітосвіти пропонувало безплатне проживання на екскурсійній базі та в інтернаті, який був розрахований на 25 екскурсантів [134, арк.88]. Дніпропетровське екскурсбюро давало знижку на проїзд трамваєм і автобусом [82, С.28]. Екскурсанти Харкова отримали в Києві талони на безплатний проїзд по місту в трамваях [104, С.18]. Так поступово порушувалося питання про пільги на далекі і ближні екскурсії [134, арк.93]. В бюджеті Народного комісаріату освіти УСРР в 1926/27 господарському році було передбачено 30 тисяч карбованців на допомогу в проведенні екскурсій для студентів вузів та робітфаків [94, арк.16,17]. В 1929 році постановою Ради Праці та Оборони для України було розподілено 49 тисяч пільгових квитків. До екскурсійного сезону 1930 року Українське мішане пайове екскурсійне товариство забронювало для закладів соціального виховання – 4500, для профспілок – 9000, Укрнауки – 1000, Комітету українського мистецтва – 300, Укрполітосвіти – 3500, Народного комісаріату освіти – 1000 пільгових літер

[128, арк.170]. Але коштів і пільгових квитків було недостатньо. Наприклад, в 1926 році управління політосвіти УСРР відмовило Зінківській окружній інспектурі освіти в допомозі пільговими квитками і порадило звернутися безпосередньо до Об'єднаного екскурсійного бюро в Москві, куди була запланована екскурсія [234, арк.15]. На літні канікули 1927 року Народний комісаріат освіти розподілив пільгові квитки в округах для шкіл масової роботи, педтехнікумів, вечірніх робітничих технікумів, сільськогосподарських шкіл та технікумів і попередив, що клопотання про видачу додаткових квитків розглядатися не буде, в зв'язку з їх відсутністю [235, С.5]. А під час зимових канікул 1928 року екскурсійних пільгових квитків до вузів не було відправлено зовсім [236, С.23]. Та, незважаючи на труднощі, забезпечення пільговими квитками поступово здійснювалося, що надавало можливість студентству, учням подорожувати, брати участь в багатоденних екскурсіях. Складнішим було становище в робітничих колективах. На заводах, фабриках зростала кількість осередків, кабінетів з питань екскурсійної роботи, в стінгазетах виділялися спеціальні розділи під заголовками: “Готуйся завчасно до туристського походу!” Але, пільгові квитки спочатку призначалися тільки учасникам групових планових екскурсій. Народний комісаріат освіти, Головний комітет соціального страхування, Народний комісаріат охорони здоров'я зобов'язали Українське екскурсійне товариство вже в 1929 році забезпечувати екскурсантів, які подорожували самостійно пільговими квитками [237, С.12]. “Дорожня книжка туриста”, прийнята в 1930 році, також надавала пільги. В ній було записано: “Прохання до всіх професійних, спортивних, туристичних і екскурсійних організацій та державних установ робити законну допомогу, даючи ночівлю, транспорт, право відвідувати культурні заклади (музеї, виставки, зоо- та ботанічні сади) на пільгових умовах” [35, С.3].

З метою забезпечення пільгами більшої кількості екскурсантів, пропонувалося розпочати запис бажаючих в групи по 5-10 чоловік і,

одночасно, здійснювати накопичення коштів. Кожен з учасників майбутньої екскурсії, якщо не мав можливості відразу оплатити путівку, міг, починаючи з 15 березня, вносити щомісяця по 5 крб. [238, С.8].

Важливим було те, що зверталася увага на виконання правил з пільгового забезпечення екскурсантів. В постанові Народного комісаріату освіти “Про час та порядок подання заяв на екскурсійні квитки” від 19 жовтня 1928 року вказувалося, що окремі вузи використовують квитки не завжди з навчальною метою, а інколи й зовсім не використовують, в той час, як в інших вузах кількість відпущених Народним комісаріатом освіти квитків не задовольняє їхніх потреб [239, С.5].

Першочерговим завданням Українського мішаного пайового екскурсійного товариства було максимальне охоплення обслуговуванням екскурсантів у всіх регіонах республіки. Для цього планувалося поділити Україну на 20 районів, з призначенням у кожному з них уповноваженого [137, арк.16]. Станом на 1 жовтня 1929 року оборот Українського мішаного пайового екскурсійного товариства становив 1900 тис. крб. Збір паїв з 16 лютого до 1 жовтня 1929 року збільшився з 35 % до 85 %. Прибуток обчислювався в 43100 крб., резерв складав 13300 крб. З 16 лютого до 1 жовтня 1929 року Українське мішане пайове екскурсійне товариство збільшило свої капітали на 59800 крб. [128, арк.198].

Таким чином, процес становлення і формування системи екскурсійних закладів відбувався на ґрунті краєзнавства, охорони пам’яток історії та культури. Екскурсії були задіяні для наукової і просвітницької діяльності наукових товариств, науково-дослідних інститутів. Це розширювало діапазон їх дослідницької роботи, надавало можливість поглиблено вивчати історію, природу, географію, географічні особливості регіонів України. В теоретичне і практичне обґрунтування екскурсійної справи вагомий внесок внесли відомі вчені М. Грушевський, В. Щербина, М. Шарлемань, М. Біляшівський, Д. Щербаківський, Ф. Ернст. Сприяла розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи пам’яткоохоронна робота.

Пам'ятки історії, культури, природи становили основу фонду екскурсійних об'єктів. Краєзнавчо-екскурсійний рух збагачувався дослідженням і вивченням цінних історичних пам'яток і спрямовував свою діяльність на їх збереження і популяризацію. Краєзнавство було важливою передумовою розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи. В діяльності краєзнавчої комісії ВУАН екскурсійна справа розглядалася як окрема галузь. Краєзнавчі пошуки були дуже розширеними і тому особливої ваги набував взаємозв'язок краєзнавчих товариств з діяльністю екскурсійних закладів. Краєзнавчо-екскурсійна робота була спрямована на вивчення краю, його історико-культурної спадщини. Визначальним для розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи було відкриття і робота екскурсійних баз, як у великих індустріальних історичних центрах, так і на периферії. Екскурсійні бази займалися екскурсійним обслуговуванням, організовували проживання і харчування екскурсантам, вирішували господарські проблеми, видавали рекламну продукцію. Велике значення для зміцнення матеріальної бази екскурсійних закладів мали пільги, які надавалися їм, а також екскурсантам.

* *
*

Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках відбувався в неоднозначних соціально-економічних умовах. Більшовики спрямовувала свої зусилля на те, щоб взяти під свій контроль всі напрямки культурно-освітньої роботи, невід'ємною складовою яких була краєзнавчо-екскурсійна справа. Вона відзначалася масовістю, охоплювала широкі верстви населення і була визнана дієвим методом агітації та пропаганди. Краєзнавчо-екскурсійну справу було включено до навчальних планів підготовки та перепідготовки працівників, яка здійснювалася через парткоми, інститути Народної освіти. Центральний комітет політосвітробітника розкривав питання краєзнавчо-екскурсійної справи в окремих виданнях, таких як "Праця бази екскурсантів", "Екскурсійно-

виставочно-музейна робота на селі”. Комітет розробляв цикли самоосвітніх екскурсій.

Керівні органи краєзнавчо-екскурсійної справи діяли як ідеологічні організації у справі практичного здійснення політичної освіти і виховання трудящих мас. Особлива увага в цьому напрямку була приділена здійсненню екскурсій, приурочених до революційних свят.

Глибокого політичного спрямування набула краєзнавчо-екскурсійна справа під керівництвом Всеукраїнського Товариства пролетарського туризму і екскурсій, яке в своїй діяльності керувалося такими лозунгами про те, що екскурсійна справа – провідник завдань компартії і радянської влади, форма класової боротьби.

Політичне виховання засобами екскурсій запроваджувалося серед школярів, піонерів, в дитячих організаціях, зокрема, у відділеннях Всеукраїнського товариства “Юний спартак”. З метою пропаганди колективних сільських господарств в радгоспах і колгоспах створювалися екскурсійні бази місцевого і Всеукраїнського значення. Краєзнавчі екскурсії використовувалися в роботі з національними меншинами, яких залучали до пізнання “нової історії”. Спеціальні екскурсії допомагали вивченню краю, населення з його специфічними особливостями. З метою пропаганди соціалістичного способу життя, створювалися екскурсійні програми для іноземних екскурсантів, випускалися путівники англійською, німецькою, французькою мовами по окрешних містах України.

Питання краєзнавчо-екскурсійної справи вирішувалися на державному рівні, їх було заплановано у перспективному плані розвитку народного господарства Української РСР на першу п’ятирічку з забезпеченим асигнуванням з бюджету.

Матеріально-організаційні умови в Україні в 20-х роках ХХ століття сприяли розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи і формуванню мережі краєзнавчо-екскурсійних закладів. Цей складний процес відбувався на міцному підґрунті діяльності наукових товариств, краєзнавства, пам’яткоохоронної роботи. Наукові та освітні екскурсії були в активі

діяльності Харківського наукового товариства, Київського наукового товариства, Одеського, Полтавського наукових товариств. Експерсії були одним з пріоритетних напрямків діяльності Харківського і Миколаївського інститутів природознавства, Українського інституту історії матеріальної культури, Харківської асоціації натуралістів і географів, Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

Краєзнавчо-експерсійна справа сприяла пам'яткоохоронній роботі, пропаганді пам'яток історії та культури, їх збереженню. Тісно взаємодіяла експерсійна справа з розвитком краєзнавства. Краєзнавчі розвідки закладалися в експерсійні маршрути, краєзнавчі товариства організовували експерсії, експерсанти допомагали складати кадастри пам'яток України.

В 20-х роках відбувалося становлення матеріальної бази краєзнавчо-експерсійної справи. Створювалися краєзнавчо-експерсійні заклади: експерсійні пункти, експерсійні бази, експерсійні комуни. Вони відкривалися в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Умані, Полтаві, Бердянську та в інших містах. Особливо активізувалося відкриття нових експерсійних баз в період керівництва краєзнавчо-експерсійною роботою Українського мішаного пайового експерсійного товариства, саме йому було доручено централізувати їх будівництво. Матеріальному зміцненню краєзнавчо-експерсійної справи надзвичайно сприяла державна пільгова політика. Пільги було надано Українському мішаному пайовому експерсійному товариству, його увільнили від республіканських і місцевих податків. Експерсантам встановлювався пільговий тариф до 50% знижки на проїзд залізницею і річковим транспортом.

Отже, в Україні в 20-х роках ХХ століття створилися достатні умови для становлення і розвитку краєзнавчо-експерсійної справи.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЄЗНАВЧО-ЕКСКАРСІЙНИХ УСТАНОВ

3.1. Діяльність центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи

Одержавлення та централізація найважливіших галузей промисловості серйозно позначилися і на формуванні організаційно-правових та господарсько-фінансових основах системи екскурсійних закладів, відчутно вплинули на розвиток їх діяльності, як у соціально-політичному, так і організаційному плані. Краєзнавчо-екскурсійна робота поступово ставала однією з основних у мережі політичного виховання мас, залучення їх до участі в культурному будівництві. Щоб утримувати цю ділянку роботи в полі зору партійних та радянських органів, необхідно було впроваджувати централізоване керівництво екскурсійними установами, об'єднувати їх у єдиному культурно-господарському комплексі. Мережа центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи: екскурсійних пунктів, екскурсійних баз, екскурсійних станцій, екскурсійних бюро повинна була забезпечувати приймання і відправку екскурсантів, надавати їм різноманітні послуги: проживання, харчування; випускати методичну літературу, організовувати екскурсії.

Процес створення екскурсійної системи відбувався поетапно, з одночасним становленням форм керівництва, підпорядкуванням вищим органам управління. Краєзнавчо-екскурсійною справою в 20-х роках ХХст. організаційно керували такі структури: екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти УСРР (ЕВМ, 1919–1928рр.). Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, Українське екскурсійне товариство, 1928–1930 рр.), Всеукраїнське товариство пролетарського туризму та екскурсій (Укртуре, 1930р.). Загальне керівництво їх діяльністю здійснював Народний комісаріат освіти УСРР.

Коло питань, які вирішували екскурсійні заклади, як центри краєзнавчо-екскурсійної роботи, було достатньо широким: діяльність екскурсійних станцій, екскурсійних баз, екскурсійних комун і екскурсійних бюро, розробка нових екскурсійних історичних маршрутів, співпраця з профспілками в сумісній організації екскурсій та подорожей для робітничих колективів, методичне забезпечення екскурсійної справи, підготовка кваліфікованих кадрів, видання путівників, довідників, рекламної продукції, тощо. Виконання таких важливих завдань забезпечувалося чітким плануванням роботи екскурсійних закладів. Широкий спектр діяльності охоплював екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти. Велику увагу він приділив методиці екскурсійної роботи, зокрема, відпрацюванню екскурсійних методів, створенню екскурсійних програм і циклів екскурсій.

Найбільш активно екскурсійні центри діяли в період керівництва екскурсійною роботою в Україні Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством. В “Операційному плані Українського екскурсійного товариства на 1929-1930р.” була запланована низка заходів, пов’язаних з удосконаленням екскурсійної роботи [137, арк.16,17]. 20 квітня 1929 року була прийнята постанова ВЦВК і РНК УСРР “Про сприяння роботі УМПЕТу”. В ній підкреслювалося, що екскурсійна справа потребує раціоналізації, яку зможе провести Українське мішане пайове екскурсійне товариство. Воно повинно взяти на себе організацію далеких екскурсійних маршрутів і всю екскурсійну роботу місцевого значення. В постанові пропонувалося всім окружним інспектурам народної освіти своєчасно і ретельно виконувати взяті на себе зобов’язання по відношенню до Українського екскурсійного товариства. Екскурсійну роботу, як у справі відрядження, так і в справі прийому екскурсантів, проводити тільки через Українське екскурсійне товариство [240, С.6].

Організаційна діяльність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства охоплювала все нові регіони. Для утримання і

розширення мережі екскурсійних закладів на належному рівні, в Україні і за її межами, потрібно було вирішувати багато господарських і фінансових проблем: створювати екскурсійні бюро і бази, станції, консультативні пункти, готувати обслуговуючий персонал, налагоджувати роботу бібліотек, лабораторій, прокатних пунктів тощо. З розширенням мережі екскурсійних закладів з'явилися деякі труднощі у взаємних розрахунках між керівними екскурсійними органами союзних республік та Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством. Виходячи з цього, в операційному плані Українського екскурсійного товариства на 1929–1930 рік, містилася пропозиція про утворення Всесоюзної екскурсійної ради, членами якої були б всі екскурсійні організації Союзу. Президія ради повинна була здійснювати загальне керівництво, вирішувати питання стандартизації екскурсійних організацій, взаємовідносин між окремими республіканськими екскурсійними організаціями, зокрема взаємних розрахунків між ними, кредитування екскурсійних організацій. Важливість діяльності Всесоюзної екскурсійної ради для Українського мішаного пайового екскурсійного товариства полягала в тому, що відпадала потреба мати власні філії за межами України. А це дало б можливість приділяти більше уваги розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні і, відповідно, виділяти для цього більше коштів [137, арк.16]. Більшовицькій владі потрібен був жорсткий контроль над кожною сферою господарської діяльності, особливо ідеологічного спрямування, якою, власне, і була система екскурсійних закладів. Здійснити його можливо було тільки при умові ліквідації діючих тоді акційних екскурсійних товариств і створенні єдиного товариства з центром у Москві. Товариство повинно було стати Всесоюзним керівним органом і надійним провідником ідеології правлячої партії. У республіках планувалося відкриття філій центрального товариства.

Саме з такою метою в РСФСР в 1927 році розпочалася підготовча робота до створення нового товариства, діяльність якого відрізнялася від пропозиції Українського мішаного пайового екскурсійного товариства.

Вона полягала не в добровільному об'єднанні республіканських екскурсійних структур на рівних правах, а в обов'язковому входженні їх до нового товариства з подальшим припиненням своєї самостійної діяльності. Таким чином започатковувалося кардинальна реорганізація системи екскурсійних закладів, яка посилювала класовий принцип екскурсійної справи, її ідеологічне навантаження. Товариства “Радянський турист” і “Російське товариство туристів” були звинувачені в тому, що в їх діяльності відчувається сильний вплив буржуазних елементів. Враховуючи те, що “Російське товариство туристів” вже мало досить солідну матеріальну базу, досвід роботи і було знане громадськістю, вирішили не закривати його відразу офіційним наказом “зверху”, а провести реорганізацію з середини, за допомогою нових членів товариства з новим мисленням, з новою соціалістичною свідомістю. І ними стали комуністи, комсомольці, пролетарська робітничка молодь. Масовий вступ до товариства саме таких, з більшовицьким настроєм екскурсантів розпочався вже в 1927 році. Це дало можливість 31 травня 1929 року провести Московську конференцію “Російського товариства туристів” і визнати діяльність його правління незадовільною. На конференції обрали нове правління, до складу якого увійшли В.П. Антонов-Саратовський, Л.Л. Бархаш, Л.М. Гурвіч, В.І. Нікітін, Н.В. Криленко. Останнього було обрано головою [50, С.16,17]. Нове керівництво вийшло до Народного комісаріату внутрішніх справ з пропозицією про заміну статуту і назви товариства. І вже 3-го червня 1929 року “Російське товариство туризму” було анульовано. 21 червня 1929 року зареєстрували статут Товариства пролетарського туризму РСФСР [103, арк.95]. Подальша його діяльність спрямовувалася на те, щоб стати всесоюзним. Проте екскурсійні товариства Росії деякий період сподівалися на відновлення самостійності і намагалися її проявити навіть тоді, коли змушені були увійти до нової структури. Чимало суперечок було між новою організацією і товариством “Радянський турист”. Справа полягала в тому, що Товариство

пролетарського туризму повинно було функціонувати як добровільне, проти чого заперечував “Радянський турист”, стверджуючи, що такі державні організації, якою він є, краще пристосовані до обслуговування екскурсантів, ніж добровільне товариство [18, С.105]. Та незважаючи на це, найбільш доцільною формою керівництва екскурсійною справою визначили добровільне товариство з єдиним центром, різноманітними відділеннями і густою мережею осередків. Через рік діяльності нове Товариство було відмічене, як таке, що зуміло забезпечити централізоване керівництво екскурсійною справою і гарне обслуговування з матеріально-технічної сторони. А головне полягало в тому, що Товариство змогло забезпечити “ідеологічно вірне” керівництво екскурсійним рухом [18, С.104]. Більшовицькому уряду потрібно було, щоб в організаційній структурі Товариства об’єдналися державні і громадські органи. В Товаристві пролетарського туризму співпрацювали державні органи освіти, охорони здоров’я, народного господарства, профспілки, комсомол, та інші громадські організації [18, С.106]. Щодо “Радянського туристу”, то його з усією матеріальною базою було включено до оперативного-господарського відділу Товариства пролетарського туризму [18, С.106].

Велика роль у вирішенні багатьох питань, спрямованих на розвиток екскурсійної справи в потрібному ідеологічному напрямку, відводилася комсомолу. Ще в 1927 році при ЦК ВЛКСМ була створена комісія масового туризму. В губернських і міських комітетах комсомолу почали працювати екскурсійні бюро, в багатьох осередках-секції екскурсій. В травні 1927 року комсомол охопив біля 20 тисяч туристів в організовані групи [50, С.16]. 30 травня 1929 року секретаріат ЦК ЛКСМ України прийняв резолюцію, спрямовану на розвиток екскурсійної справи в Україні, якою зокрема, передбачалося створення груп туристів при всіх комсомольських осередках [103, арк.114]. Все це відбувалося в той період, коли Товариство пролетарського туризму РСФСР ще не набуло офіційного статусу Всесоюзного. Але, незважаючи на цю обставину, ЦК ЛКСМ

України 14 листопада 1929 року ухвалив: “Вважати за необхідне до 1 січня 1930 року оформити Товариство пролетарського туризму в Україні”. До виконання завдання підключали всі осередки, при яких діяли туристичні групи, а в грудні 1929 року передбачалося провести Всеукраїнську нараду представників тих округів, де працювали вищезгадані осередки. Окружні комітети ЛКСМУ отримали вказівку здійснити для цього всі необхідні агітаційно-пропагандистські заходи [103, арк.112].

Статут Всесоюзного товариства пролетарського туризму почав розроблятися в 1929 році. Ще до його офіційного затвердження розпочався збір листів, постанов, резолюцій на його підтримку. ЦК ЛКСМУ 4 грудня 1929 року надіслав до Народного комісаріату внутрішніх справ листа, в якому висловлював прохання якнайшвидше затвердити статут [103, арк.98]. Збори, на яких відбувалося обговорення статуту, проводилися в багатьох організаціях, і в першу чергу, причетних до розвитку екскурсійної справи. Резолюцію про підтримку статуту прийняла Вища рада фізичної культури [103, арк.94]. Народний комісаріат торгівлі 30 серпня 1929 року також провів нараду, на якій розглядалося питання про затвердження статуту [128, арк.25].

Ретельно вивчало статут Товариства пролетарського туризму керівництво Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. Воно відстоювало свою самостійність, прагнуло до зміцнення і розбудови наявної матеріально-технічної бази. Але здійснити це можна було тільки при умові його повної одноосібної фінансово-економічної діяльності. Пропозиції саме такого напрямку були затверджені засіданням Українського мішаного пайового екскурсійного товариства 25 жовтня 1929 року. В протоколі засідання відзначалася також широка зацікавленість екскурсіями колективами трудящих і окремими громадянами [103, арк.93].

Українське мішане пайове екскурсійне товариство підтримувало офіційне оформлення масового красназавчо-екскурсійного руху, але не мало можливості (за статутом пайових товариств) приймати до свого

складу пайовиків-індивідуалів, і тому вважало за потрібне відкрити на Україні добровільне екскурсійне товариство, за умови, що воно буде здійснювати свою діяльність в тісному контакті з Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством. Товариство пролетарського туризму сприймалося Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством, як організація, що не веде господарської діяльності, а займається агітацією і популяризацією екскурсійної справи серед населення. Виходячи з такої позиції, Українське мішане пайове екскурсійне товариство запропонувало внести до статуту пропозиції:

1) В розділі “Кошти Товариства” — додати, щоб всі платні заходи проводилися через УМПЕТ;

2) УМПЕТ вводить до складу свого правління представників від Товариства пролетарського туризму з ухвальним голосом і, в залежності від своїх можливостей, фінансує суспільно-корисні заходи товариства УСРР;

3) Товариство проводить свою роботу під керівництвом Народного комісаріату освіти [103, арк.93].

Офіційне питання про відкриття Товариства пролетарського туризму в Україні вирішувалося на державному рівні. Велику організаційну роботу в цьому напрямку проводило Постійне представництво УСРР при Раднаркомі СРСР. Воно систематизувало документи, надсилало листи до Ради Народних Комісарів України, Народного комісаріату освіти України, з впевненістю, що вони підтримують нове Товариство пролетарського туризму.

В Україні об'єднання мас у добровільні товариства підтримувалося, але вважалося, що нова екскурсійно-туристська організація не повинна займатися комерційною діяльністю. У одному з листів Народного комісаріату освіти України до постійного представництва УСРР при Раднаркомі СРСР підкреслювалося, що філії Товариства пролетарського туризму РСФСР в Україні ще немає і тому неможливо визнати його за

Всесоюзну організацію, допускається лише “механічне” поширення його діяльності на теренах України. Питання про взаємодію двох паралельних екскурсійних організацій Народний комісаріат освіти планував розглянути тоді, “коли буде організовано Українське добровільне товариство і виникне потреба у Всесоюзному об’єднанні” [128, арк.158].

Народний комісаріат освіти послідовно відстоював самостійність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. В грудні 1929 року в листі до Москви відзначалося, що до статуту нового товариства потрібно внести пункт – Українське мішане пайове екскурсійне товариство і Товариство пролетарського туризму повинні все робити разом [128, арк.158]. 10 грудня 1929 року Народний комісаріат освіти звернувся до Постійного представництва УСРР при Раднаркомі СРСР, не з проханням, а з вимогою: “Протестуйте проти втручання Товариства пролетарського туризму і екскурсій РСФСР у справи України. Настоюємо на задоволенні пільговими літерами Українське екскурсійне товариство” [128, арк.123].

Зберегти Українське мішане пайове екскурсійне товариство можна було за рахунок активізації його діяльності, яка в той час залежала, головним чином, від пільгового забезпечення.

31 грудня 1929 року Народний комісаріат освіти надіслав листа до адміністративного управління Народного комісаріату внутрішніх справ з приводу статуту Товариства пролетарського туризму. З листа пересвідчуємося, що Народний комісаріат освіти залишається при думці: нове товариство повинно працювати в контакт з Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством. Всі комерційно-господарські операції мав право здійснювати тільки Українське мішане пайове екскурсійне товариство, до якого повинні були увійти представники від нового товариства [103, арк.96]. Рада Народних Комісарів України, наскільки це було можливим у той період, також відстоювала самостійність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства. Обговорюючи статут нового Всесоюзного товариства, 3 січня 1930 року Рада Народних

Комісарів України зафіксувала, що Всесоюзне товариство пролетарського туризму може бути створено лише як асоціація самостійних республіканських товариств туризму. Організація і обсяг діяльності республіканських товариств туризму повинні визначатися законодавством союзних республік. На союзню асоціацію покладалися такі завдання, як: опрацювання всесоюзних маршрутів, забезпеченню пільгами тощо [128, арк.159]. Ставлячи питання в такому ракурсі Рада Народних Комісарів України підводила під нього правову основу, мета якої полягала в тому, щоб надати можливість Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству працювати незалежно від Москви. Центр з цим не погоджувався. 8 березня 1930 року Рада Народних Комісарів СРСР прийняла постанову “Про об’єднання акційного товариства “Радянський турист” з Товариством пролетарського туризму і створення Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій” [128, арк.185]. Відповідно до цієї постанови, всі державні установи, які входили до “Радянського туристу” повинні були увійти в нове товариство [128, арк.185]. Діяльність його поширювалася на всю територію СРСР, а основу склали республіканські відділення [128, арк.150].

Відстоювати далі самостійність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства було неможливо. 26 березня 1930 року секретаріат ЦК КП(б) України прийняв постанову “Про організацію товариства пролетарського туризму та екскурсій”. В постанові відмічалось: “З метою закріплення розвитку екскурсійної роботи на Україні, організувати Товариство пролетарського туризму та екскурсій, погодившись з основними принципами Товариства, що ухвалено Радою Народних Комісарів СРСР від 8.ІІІ. 1930 р. УМПЕТ реорганізувати, всім оргвідділам увійти до Пролетарського Товариства” [128, арк.187].

Постановою Ради Народних Комісарів УРСР від 24 червня 1930 р. також було затверджено рішення про організацію Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій та реорганізацію Українського мішаного акціонерного екскурсійного товариства [66, С.223].

Всеукраїнська рада профспілок також висловилася за обов'язкове входування Українського мішаного пайового екскурсійного товариства до Товариства пролетарського туризму [103, арк.87]. “Вісті ВУЦВК” надрукували статтю Л. Безмежного “Культурна революція вимагає”. В ній відмічалось, що Українське мішане пайове екскурсійне товариство не сприяло розвитку туризму, не справилося зі своїм завданням: організацією якнайкращого культурного відпочинку трудящих, бо більше дбало про свою матеріальну вигоду. Екскурсії під керівництвом Українського мішаного пайового екскурсійного товариства проводилися неорганізовано. Головний зміст статті полягав у заклику: “Все пролетарське суспільство повинно віддати свій голос за організацію Товариства пролетарського туризму” [103, арк.111].

На 25 червня 1930 року було призначено проведення спільного засідання організаційного бюро Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій з правлінням Українського мішаного пайового екскурсійного товариства, на якому останнє мало звітуватися про свою роботу [128, арк.236]. 2 липня 1930 року Раднарком УСРР знову розглянув питання про затвердження Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій або Укртуру (саме таку офіційну назву воно отримало), про передачу в його розпорядження матеріальної бази Українського мішаного пайового екскурсійного товариства.

Всеукраїнське товариство пролетарського туризму створювалося на засадах добровільного членства, центральних і місцевих установ, підприємств, кооперативних, професійних і громадських організацій [103, арк.65]. Водночас організаційне бюро Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій повело активну боротьбу за свою незалежність від Народного комісаріату освіти УСРР, надіслало свої пропозиції НКВС УСРР, в яких висловило думку про те, що за Народним комісаріатом освіти УСРР має залишитися тільки методичне керівництво, а в загальному, Всеукраїнське товариство пролетарського туризму, як

добровільне, підлягає керівництву тільки зі сторони з'їзду товариства, ВЦРПС та ЦК ЛКСМ України [103, арк.61].

Структурно Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій будувалося на основі засад Російського товариства пролетарського туризму, вищим керівним органом якого, був з'їзд, а на чолі – центральна рада. При раді працювали секретаріат і 6 відділів: організаційно-плановий, агітаційно-пропагандистський, науково-методичний, редакційний, оперативно-господарський, фінансово-розрахунковий. Оперативно-господарському – підпорядковувалися екскурсійні бази, бюро подорожей, лижні та човнові станції, майстерні по виробництву туристського знаряддя [18, С.109]. Центральна рада виконувала рішення з'їздів, керувала справами товариства, встановлювала зв'язки з іншими організаціями і установами. Для зміцнення і розширення своєї діяльності, товариство застосовувало систему представництв на місцях, які створювалися і працювали на принципах двоступеневого центру. Перший ступінь становили осередки на заводах, фабриках, підприємствах, в установах, навчальних закладах, клубах, селянських будинках, хатах-читальнях, радгоспах, колгоспах, при будинкових комітетах робітничих будинків, в Червоній Армії. Другий – вищий ступінь – становили-міські, районні, округові, губернські, обласні, крайові осередки. Для керівництва поточною роботою, осередки обирали бюро. Якщо в ньому працювало більше 10 членів, обирали секретаря. Діяльність районних осередків підпорядковувалася окружним осередкам, окружних – Всеукраїнській раді товариства [103, арк.72]. Окружні ради краєзнавчо-екскурсійну роботу в місцевому масштабі проводили за своїм планом. Обслуговування груп відповідно до республіканських і всесоюзних маршрутів відбувалося згідно з планами Всеукраїнської та Всесоюзної рад [103, арк.73].

Товариство пролетарського туризму організовувало і утримувало свою матеріально-технічну базу: екскурсійні станції і екскурсійні бази, готелі, клуби, будинки екскурсанта (з пільговим проживанням,

харчуванням, культурною програмою), майстерні для виробництва і ремонту туристського знаряддя, пункти прокату, консультаційні пункти, виставки і музеї екскурсійного спрямування та змісту, бібліотеки, видавництва, курси по підготовці кваліфікованих кадрів, торгово-промислові підприємства [18, С.146]. До першого з'їзду Всеукраїнського товариства пролетарського туризму і екскурсій функції центральної ради товариства виконувало організаційне бюро, яке готувало п'ятирічний план роботи. Головний напрямок роботи Товариства пролетарського туризму і екскурсій полягав в ідеологічному вихованні мас засобами екскурсій і подорожей [103, арк.64].

1920-ті роки у великій мірі були періодом випробувань і розвідок широких робітничих екскурсій по Україні [241, С.17].

Перед центрами краєзнавчо-екскурсійної роботи стояло завдання посилення контролю над краєзнавчо-екскурсійним рухом. Його зростання було пов'язане з багатьма факторами. Серед них, відмітимо адміністративне впровадження екскурсійної справи на підприємствах, в робітничих клубах, сельбудах, школах, училищах, вищих учбових закладах, в армії, що здійснювалось з метою: засобом екскурсійного методу показати велич соціалістичних перетворень.

Незважаючи на заідеологізованість, екскурсії багатьом робітникам, селянам, школярам надавали можливість вперше у житті відвідати індустріальні міста, музеї, парки заповідники, побачити великі ріки і моря. Природні умови України дозволяли проводити різноманітні екскурсії, які поєднували в собі пізнавальні функції та відпочинок [242, С.15-17]. Звичайно, не всі регіони однаково були охоплені краєзнавчо-екскурсійним рухом. Якщо такі значні за територією округи як Київська і Одеська, багаті історичними пам'ятками та природними ландшафтами, мали великий досвід добре налагодженої екскурсійної роботи і відвідувались тисячами екскурсантів, то в Сталінській окрузі їх чисельність дорівнювала тільки декілька сотень [69, С.41]. В 1927 році в Києві було зареєстровано 320 тис. екскурсантів. в Одесі – 242 тис. [94, Арк.20]. В 1928 році в Києві – 500 тис.

чоловік стали учасниками екскурсій [69, С.41]. Значна екскурсійна робота на початку 20-х років розгорнулася в Харкові, де за період з 1-го жовтня 1924 по 27 жовтня 1925 року, в екскурсіях взяло участь 73.624 особи [243, арк.104]. Поступово активізувалася діяльність екскурсійних закладів в інших містах. Черкаське екскурсійне бюро з січня по жовтень 1928 року організувало екскурсії для 10.558 чоловік. Щоправда, це були екскурсії місцевого значення, в основному виробничі [244, С.81].

Велику роботу в напрямку розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи проводили такі центри екскурсійної роботи, як екскурсійні бюро. У звіті Головополітосвіти УРСР за 1921-1923 операційний рік відзначалося, що екскурсії тоді займають належне місце, коли екскурсійну роботу вдається централізувати в екскурсбюро [245, С.61].

Екскурсійні бюро створювалися при музеях, професійних спілках, окружних управліннях соціального виховання Народного комісаріату освіти, різноманітних Товариствах і як самостійні організації. Самостійно діяло Чернігівське екскурсійне бюро, яке розробляло цікаві краєзнавчі екскурсії, створювало цикли природничо-історичних, історико-археологічних, літературно-художніх, виробничих екскурсій, до проведення яких залучалися досвідчені фахівці. Головне завдання бюро полягало в тому, щоб надати екскурсантам уявлення про історичне минуле Чернігова, про природу околиць міста, економічне життя, про здобутки культури [61, С.24,25]. В 1924 році при окружному комітеті соціального виховання Народного комісаріату освіти почало діяти Запорізьке екскурсійне бюро. Екскурсійною роботою воно охоплювало трудові школи міста та округу, і розробило для них різноманітні екскурсії на літні канікули: до Криму на п'ятнадцять днів, в Асканію-Нову на десять днів, до Кривого Рогу на п'ять днів. В планах своєї роботи бюро також намітило створити програму спеціалізованих екскурсій, які включали відвідування дитячих установ. Під час таких екскурсій учні могли ознайомитися з діяльністю цих установ і творчістю їх вихованців, а вихователі –

обмінятися досвідом своєї роботи. Бюро організувало навчання керівників екскурсій, до яких залучали кращих вчителів за рекомендацією шкільних колективів. З метою удосконалення методичної роботи, бюро велику увагу приділяло забезпеченню курсантів фотографічними матеріалами. А це підкреслює, що наочні посібники і тоді вже були необхідним методичним засобом для високоякісного екскурсійного обслуговування [246, арк.24]. В 1925-1926 господарському році розпочало активну роботу центральне екскурсійне бюро Харківського округу, на яке було покладено загальне керівництво екскурсійною та музейною справою не тільки в окружному, але й у Всеукраїнському і Всесоюзному масштабах. Воно приймало і обслуговувало екскурсантів з Києва, Одеси, Москви, Ростова та інших міст, підтримувало зв'язки з екскурсійними бюро Москви, Ленінграду, Криму, Кавказу. У діяльності бюро головна увага приділялася циклам виробничих екскурсій із задіянням всіх екскурсипунктів промислових підприємств Харкова. У жовтні-березні 1925/1926 операційного року, виробничі екскурсії становили – 65%, сільськогосподарські – 20%, інші – 15%. До них було залучено 73.624 екскурсанта, в тому числі: 40% – робітників, 14% – селян, 14% – службовців, 20% – школярів, 12% – червоноармійців [135, арк.93].

В Києві активно працювало лекційно-екскурсійне бюро окружного комітету політичної освіти, співробітники якого розробили і видали в 1927 році “Довідник туриста”. В бюро можна було отримати консультацію про екскурсії по Україні, Криму, Кавказу і РСФРР [82, С.3]. Активно діяло у Києві бюро подорожей Управління Радянського торговельного флоту, яке було розташоване на вулиці Воровського. Воно впроваджувало комплексне обслуговування організованих екскурсійних груп, які подорожували не тільки в межах України, а й всього Союзу РСР. Бюро включало до своїх послуг надання приміщень для проживання екскурсантів, забезпечення їх харчуванням, організацію екскурсій по місту, до музеїв і науково-культурних установ. Комплексний напрям

роботи сприяв постійному динамічному збільшенню кількості екскурсій та екскурсантів. В 1926 році тут було організовано 7853 екскурсій для 291759 екскурсантів, в 1927 – 8.705 – для 319725 екскурсантів, проти 226 і 7947 чоловік в 1922 році. [247, С.44,240].

Черкаське екскурсійне бюро здійснювало свою діяльність при окружному музеї ім. Т.Г. Шевченка. Воно обслуговувало міських екскурсантів, приїжджих з усього Шевченківського округу та інших округів України. Учасниками екскурсій, в основному, були учні, а також вчителі, військові, робітники підприємств. Бюро проводило як місцеві екскурсії в межах свого округу, так і далекі. З січня по жовтень 1928 року в екскурсіях до Канева на могилу Т.Г. Шевченка взяло участь 1.130 екскурсантів, до Києва в трьох екскурсіях – 80, до Дніпропетровська і Дніпрельстану у двох екскурсіях 108, до Кременчука – 29 екскурсантів [244, С.81]. Різноманітні екскурсії пропонувало своїм екскурсантам Полтавське екскурсбюро, яке також працювало при державному музеї [79, С.20]. Екскурсійне бюро Окружного комітету політичної освіти міста Дніпропетровська в обслуговування екскурсантів включало організацію екскурсій, забезпечувало їм проживання та харчування [82, С.28]. В Херсоні екскурсії та притулок екскурсантам надавало екскурсійне бюро при центральному Селянському Будинку [82, С.28]. Активно працювало Житомирське екскурсійне бюро, яке приймало і забезпечувало екскурсійним обслуговуванням екскурсантів з Києва та інших міст України [82, С.15].

Екскурсійний рух, стрімко зростаючи, набував тенденцій неконтрольованої самодіяльності, що дезорганізовувало планову роботу екскурсійних бюро. Екскурсійні групи інколи прибували до них без попередньої домовленості, не дотримуючись графіка прийому і тому не могли отримувати обслуговування на потрібному рівні або зовсім залишалися без нього. Такий фактор негативно впливав на загальний розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи і викликав необхідність

організаційного зміцнення екскурсійного руху та встановлення контролю над ним. У зв'язку з цим, перед екскурсійними бюро були поставлені вимоги сконцентрувати увагу на дотриманні ними правил прийому екскурсійних груп.

Наприклад, до Полтавського екскурсійного бюро зверталася все більша кількість організованих в групи і самостійних екскурсантів, щоб отримати консультацію: куди йти далі за маршрутом, за яким планом оглядати місто, вивчати історичні пам'ятки. З метою упорядкування роботи бюро здійснювало прийом екскурсійних груп тільки на основі повідомлень, поданих ними не пізніше, ніж за десять днів до приїзду. Групи могли заїжджати тільки після отримання дозволу екскурсійного бюро. В повідомленнях про свій приїзд, школи і підприємства обов'язково вказували повну назву та адресу, додавали докладний перелік майбутніх екскурсій, щоб бюро могло заздалегідь підготуватися і отримати дозвіл на їх проведення. Окремо можна було замовити керівника екскурсій по місту та його околицях, з оплатою від 3-х до 7-и крб., в залежності від тривалості проведення екскурсій [79, С.2, 66]. З метою удосконалення роботи Шевченківського окружного екскурсійного бюро, яке діяло в Черкасах, а також загального упорядкування екскурсійного руху, в літньому екскурсійному сезоні 1928 року, Шевченківська окружна інспектура освіти спільно з окружним правлінням спілки працівників освіти підготувала звернення до всіх районних, міських комітетів освіти та до профспілки: "Освітняни! Готуйтеся до екскурсійної кампанії!" У зверненні відмічалось, що досвід роботи минулих років з підготовки та організації екскурсій, свідчить: низові осередки не зуміли як слід популяризувати серед освітян питання екскурсійної кампанії. Внаслідок недостатньої підготовчої роботи, стало відчутним недопрацювання з багатьох питань. Зокрема, в наданні інформації про умови проведення екскурсій. [248, С.30, 49,50].

В багатоплановій діяльності краєзнавчо-екскурсійних закладів значне місце займала методична робота. Ґрунтуючись на засадах

екскурсійної теорії, вона охоплювала широке коло питань, зокрема, збір та опрацювання тематичних матеріалів до текстів екскурсій, забезпечення постійного їх удосконалення, підготовку методичних рекомендацій з організації та проведення екскурсій, створення історико-революційних, суспільних, природничих, сільськогосподарських, виробничих екскурсійних циклів, застосування диференційного підходу в роботі з екскурсантами, видання довідкової літератури тощо.

Ці питання неодноразово обговорювалися на конференціях і нарадах працівників навчальних закладів шкільної та позашкільної освіти, краєзнавчих організацій, музеїв. Напрямки освітньої роботи вимагали якнайтіснішого зв'язку з життєвими процесами і екскурсії ставали важливим за формою засобом, з допомогою якого екскурсанта вводили в життєве оточення і надавали можливість безпосередньо з нього здобувати знання [79, С.17]. Б.Є. Райков в своїй праці “Методика і техніка проведення екскурсій”, виданій в 1927 році, надавав слідуєче визначення екскурсій: “Під екскурсією ми розуміємо вивчення об’єктів в місцях їх природного знаходження (локальний принцип) і в зв’язку з пересуванням свого місця в просторі (моторний принцип). Ці два принципи тісно між собою пов’язані і складають сутність екскурсійного методу” [249, С.34]. Екскурсія визначалася, як особливий метод засвоєння знань шляхом наочного ознайомлення з конкретно визначеним об’єктом, за наперед визначеним планом [19, С.36]. Екскурсійний метод своїм змістом охоплював все життя з його різноманітними сторонами [101, С.34]. Як метод безпосереднього спостереження життєвих явищ, він починав все більше використовуватися і відтісняти лекційну систему політосвітроботи [100, арк.63]. Утверджувалася його велика ефективність в усіх напрямках людської діяльності та творчості. Наприклад, відмічалось, що екскурсія для фотоаатора – є найкращий спосіб виявити свої фотознання та художній смак і прикласти їх до практичної корисної роботи [250, С.36].

Використання різних форм і методів в роботі екскурсійних закладів базувалося на ґрунтовних наукових дослідженнях теоретиків екскурсійної справи: Б.Є. Райкова, М.П. Анциферова, В.А. Герда та ін. Їх праці поширювалися в Україні і використовувалися в роботі екскурсійних баз, екскурсійних комун, екскурсійних бюро. Теоретичні дослідження допомагали удосконалювати зміст і організаційні форми методичної екскурсійної роботи. Наприклад, М.П. Анциферов в своїх методичних рекомендаціях розкривав такі питання: тема екскурсії, цільова постанова, до якого циклу, дисципліни відноситься тема, екскурсійні об'єкти, характер екскурсійної роботи (екскурсія: ілюстративна, спостерігаюча, навчально-дослідна), прийоми екскурсійної роботи; використання наочних посібників (карти, схеми, діаграми, плани, картини), склад групи, кількість екскурсантів, тривалість екскурсії, маршрут екскурсії з означенням всіх зупинок [2, С.151,152].

В методичних документах того періоду прослідковується пошук найбільш дійових методичних прийомів, використання яких допомагало керівникам екскурсійних груп глибоко розкривати підтеми екскурсії і систематизувати їх. В такому напрямку досить змістовно було розроблено програму історичної екскурсії по Харкову екскурсійною секцією музейно-виставочно-екскурсійного відділу Харківської губернської інспектури політичної освіти. Перш за все, в програмі було визначено маршрут, який розпочинався біля Університетської гірки – збірного пункту екскурсантів і далі охоплював визначні місця та пам'ятники Харкова: Університетську вулицю, корпуси університету, університетську церкву, площу Тевелева, соборну дзвіницю та інші. Програма складалася з трьох розділів: “Вступу”, “Основної частини”, “Висновку”. В основу кожного розділу було покладено детальний виклад питань, які розкривали зміст екскурсії. Зокрема, від загальної характеристики міста в різні періоди та епохи до конкретного огляду історичних пам'яток. Наприклад, потрібно було розкрити такі питання: “Стародавні поселення на місці Харкова і

домонгольський період”, “Заснування Харкова”, “Промисли і заняття населення в XVII-XVIII століттях”, “Ярмаркова торгівля”, “Харків на початку XIX століття”, “Розвиток капіталізму в Харкові”, “Зріст населення й розвиток міста в другій половині XIX століття”. Рекомендувалося оглянути: картини та інші експонати музею Слобідської України, старовинні будівлі міста. Харківський Колегіум, як центр освіти XVII і XVIII століть, будинок губернського Присутствія тощо [251, арк.7,8].

Методичні рекомендації розроблялися для проведення різноманітних за тематикою екскурсій. В кінці 20-х років на перше місце були поставлені – виробничі екскурсії. Багато, наприклад, виробничих екскурсій проводило екскурсійне бюро Шевченківського округу, як міських так і позаміських. В місті Черкаси екскурсанти відвідували друкарню, тютюнову фабрику, ливарний завод, пожежну частину, склад сільськогосподарських машин, водогінний парк, пароплавну пристань, цегельний завод, хлібопекарню, депо станції Черкаси. Екскурсанти також ознайомлювалися з процесом виробництва сірникового заводу міста Кам'янка, фарфорового заводу міста Корсуня, цукрового заводу міста Сміли, парового млину міста Золотоноші, залізничних майстерень станції Бобринська [248, С.51] Черкаське екскурсійне бюро розробило “Методичні вказівки для виробничих екскурсій”. В них відзначалося, що виробничі екскурсії є засобом масової виробничої освіти й виховання. Пропонувався певний порядок огляду і дослідження підприємства: 1) хронологічно-виробничий, тобто в такому напрямку, в якому працювало саме виробництво: від сировини до випуску фабрикату; 2) систематичний, більш складний, який проводився за детально розробленим планом, коли висхідним моментом дослідження ставало ознайомлення з готовими виробами, заключним моментом виробництва, або якою-небудь стороною виробництва – технічною, економічною, соціальною. Акцентувалась увага на висвітленні історії підприємства, його технічної та економічної еволюції [252, арк.14-17]

Методичні програми допомагали розкривати найскладніші явища

історичних, природничих, виробничих процесів, вивчати найсуттєвіші ознаки і властивості оточуючих предметів, як екскурсійних об'єктів, робити необхідні узагальнення й висновки. Екскурсійна методика охоплювала широке коло питань. Крім загальних методичних прийомів, спрямованих на розкриття теми екскурсії, окремо виділялися “спеціалізовані”. Це, наприклад, такі прийоми, які сприяли активізації екскурсантів. І відмічалось, що увага екскурсантів, працює не з однаковим ступенем “напруги”. Виходячи з цього, керівникам екскурсійних груп рекомендувалося наперед визначати найцікавіші місця екскурсії, насичені цінним матеріалом, а також “вміло співвідносити їх із логічними паузами” [252, арк.14-17]. Належне місце в методичній роботі відводилося використанню диференційного підходу в екскурсійному обслуговуванні. Підкреслювалося, що обслуговування без урахування культурного рівня екскурсійної групи негативно відбивається на виконанні завдань екскурсії [69, С.41]. Її зміст повинен був відповідати інтересам екскурсантів. З цією метою екскурсії розроблялися окремо для робітників, окремо для службовців і окремо для селян. Екскурсійні заклади поступово напрацьовували широкий діапазон використання диференційованого підходу в екскурсіях різного спрямування. Наприклад, шевченківське окружне екскурсійне бюро розробило 4 варіанти проведення виробничих екскурсій, в залежності від “типу екскурсантів” [252, арк.14-17].

Значна увага приділялася не тільки безпосередньому проведенню екскурсій, але й організаційній стороні їх підготовки. Інспектурою Харківської окрполітосвіти була складена “Інструкція про проведення сільськогосподарських екскурсій”. Її розсилали в усі райони і рекомендували до використання. Інструкція спрямовувала екскурсійну роботу на проведення місцевих екскурсій, з використанням місцевих екскурсійних об'єктів. Відповідно до сільськогосподарської тематики, такими об'єктами були: сільськогосподарські комуни, артілі, молочарні, зерноочисні пункти, кооперативи, цукрові заводи. Суттєвою була вказівка

інструкції про те, що перед проведенням екскурсії потрібно наперед ознайомитися з екскурсійними об'єктами з метою вивчення питання, чи зможуть вони зацікавити ту чи іншу групу: “Необхідно, щоб перша екскурсія захопила учасників, щоб не було після неї розчарування”. Далі визначалася робота організатора екскурсії, яка полягала в тому, що він повинен був намітити місце проведення екскурсії і добре з ним ознайомитися, знайти спеціаліста, який міг би надати “відповідні” пояснення, домовитися про день і час проведення екскурсії із завідуючими тих пунктів, де вона буде відбуватися. Організатору, також, рекомендувалося зустрітися з майбутніми учасниками екскурсії, провести з ними бесіду відповідно до теми екскурсії. Під час екскурсії організатор повинен був записувати свої враження і спостерігати, як впливає вона на селян. Ці записи зберігалися в для подальшого використання. Після закінчення екскурсії, організатор, в окремому зошиті, відмічав, коли і куди проводилася екскурсія, хто її організовував, хто робив пояснення, скільки чоловік взяло участь в екскурсії, скільки окремо було дорослих, селян, жінок, підлітків. З екскурсантами проводилася ще окрема бесіда, з метою відмітити всі позитивні та негативні сторони екскурсії [132, арк.77,78]. Невід'ємною частиною методичної роботи було складання різноманітних анкет для керівників груп, організаторів екскурсій та самих екскурсантів. Анкети допомагали визначити якість екскурсійного обслуговування, з метою його подальшого удосконалення. В анкеті для організатора екскурсій визначальними були запитання про те, чи були екскурсанти активними, чи задавали запитання, чи не зменшилась їх увага в кінці екскурсії, чи користувався керівник групи наочними знаряддями (таблицями, діаграмами, листівками), яке залишилося загальне враження від керівника екскурсії [132, арк.71,72]. На двадцять запитань потрібно було відповісти в анкеті екскурсантам. Спочатку вони подавали відомості про себе, тобто, хто вони за соціальним складом (робітники, селяни, червоноармійці, службовці, інтелігенти), яка в них освіта. Далі сповіщали,

чи це їх перше відвідування екскурсії, чи були вони раніше знайомі з темою екскурсії (на практиці, з книжок, з навчання у школі, тощо). Екскурсанти також відмічали наскільки були зрозумілими для них пояснення керівника, що нового вони впізнали і почули, описували загальне враження від екскурсії [132, арк.70].

Діяльність краєзнавчо-екскурсійних центрів у великій мірі визначалася кількістю розроблених краєзнавчо-екскурсійних маршрутів, запропонованих екскурсійним групам та індивідуальним екскурсантам. Велике значення мало регіональне розгалуження маршрутів, що особливо стосувалося далеких екскурсій.

Полтавське екскурсійне бюро пропонувало екскурсантам оглядову екскурсію “Полтава, як адміністративний, економічний, культурний центр”, а також виробничі: “Комунальне обслуговування міста”, “Друкарня”, “Паровий млин”, “Дослідне поле” [79, С.51]. Шевченківське окружне екскурсійне бюро рекомендувало маршрути, які розкривали історію міст округу: екскурсія “Черкаси – Кам’янка” передбачала ознайомлення з пам’ятками, пов’язаними з декабристами Кам’янської управи і перебуванням у містечку Кам’янка О.С. Пушкіна. До екскурсії також було включено огляд підприємств місцевої промисловості: сірникову фабрику і цукроварню, побудовану в 1843 році. Маршрут “Черкаси – Корсунь” давав можливість екскурсантам ознайомитися з пам’ятками природи: річкою Рось, її гранітними берегами, парком, місцевими краєвидами, оглянути будинок відпочинку залізничників – колишній палац Лопухіних-Давидових кінця XVIII століття, відвідати чавунну ливарню. Були також розроблені природничі екскурсії “По Дніпру”, “До Соснівки” [248, С.93]. Київське лекційно-екскурсійне бюро окрполітосвіти розробило цикл екскурсій-прогулянок, які охоплювали райони, прилеглі до Києва: Київ – Боярка, Київ – Ірпінь, Київ – Пуща-Водиця, Київ – Буча – Гостомель – Пуща-Водиця, Київ – Дарниця, Київ – Голосієво, Київ – Тетерів, Київ – Феофанія, Київ – Китаїв [82, С.7-12].

Далекі екскурсійні подорожі розроблялися в Москві та Ленінграді. Рекламна продукція з їх описом у вигляді інформаційних бюлетенів і брошур розсилалася в усі союзні республіки. Попит на такі маршрути був великим. Об'єднане екскурсійне бюро РСФСР рекомендувало на літній сезон 1927 року маршрути по Криму, Кавказу, Середній Азії, Україні. Учасники екскурсії по Дніпру могли ознайомитися з національною культурою, економічним будівництвом в Українській РСР. Під час одного з маршрутів екскурсанти з Києва відправлялися на пароплаві до Дніпропетровська, далі до заповідника Т.Г. Шевченка, відвідували також Кривий Ріг. Три-чотири дні вони відпочивали на екскурсійній базі, розташованій біля Дніпра. Екскурсанти своє перебування на базі могли збільшити ще на декілька днів. Учасникам цього маршруту надавалася також можливість продовжити відпочинок в Криму, на одній з приморських екскурсійних баз Алушти або Гурзуфу [105, Арк.5]. Пропонувалися екскурсантам комплексні екскурсії за маршрутом Москва – Ленінград – Волховбуд – Дитяче Село, цікаву екскурсію на Кавказ, тривалістю від 13 до 25 днів. В програму цієї екскурсії входило відвідування Кисловодську, а з нього подорож по Військово-Сухумській дорозі. Також відвідування Владикавказу, а з нього подорож по Військово-Грузинській дорозі. Крім цього, передбачалося перебування екскурсантів ще в містах Тіберда та Сухумі. Було розроблено маршрут до Уралу, який був одним з найвіддаленіших, розрахований на 20 днів [248, С.91,92]. Однак, навіть в кінці 20-х років, коли екскурсійна мережа України зміцніла і могла самостійно розробляти та розповсюджувати власні маршрути, зробити це було досить складно. Москва відтісняла її на другорядні позиції, ставила під свій контроль. Але, незважаючи на труднощі, Українське мішане пайове екскурсійне товариство докладало максимум зусиль для організації далеких екскурсій по Україні. Діяльність Українського мішаного пайового екскурсійного товариства у цьому напрямку знаходила підтримку громадськості. В журналі “Культробітник”

№ 10 за 1928 рік, відомий фахівець з туризму Ю. Спиридонович, розкриваючи проблеми Товариства, поставив риторичне запитання: “Невже, як і в ті роки керуватися одним маршрутом по Дніпру, який, як і всі інші, щорічно давала Москва?” [106, С.24]. А далі Ю. Спиридонович підкреслював: “Потрібно показати весь Дніпро, Київ, Дніпрельстан, Донбас, Асканію-Нову, заповідник Т.Г. Шевченка. А головне, взявшись до роботи, знати, що це робиться на Україні вперше, що вперше стоїть завдання організувати екскурсії по Україні, дати екскурсантам можливість довідатися про багатства природи, пам’ятки історії, геології” [106, С.24].

Створення нових далеких екскурсійних маршрутів було вимогою часу. В 1928 році Українське мішане пайове екскурсійне товариство розробило десять маршрутів далеких екскурсій по Україні, які охоплювали шість різних регіонів: Дніпровський, Чорноморський, Донбас, Криворіжжя, Степову Україну, Слобожанщину. В залежності від місця подорожування, використовувалися різні транспортні засоби: автомобіль, залізниця, човни, пароплав. Тривалість маршрутів від 5 до 25 днів. Пропонувалися наступні маршрути: “Степова Україна – Дніпрельстан”, розрахований на 10 днів, “Дніпрельстан – Дніпро – Чорне море – Одеса”, на 13 днів, “Донбас – Дніпрельстан – Криворіжжя”, на 12 днів, “Пороги – Криворіжжя”, на 10 днів, “Слобожанщина”, на 11 днів [106, С.24].

Визначальне спрямування своєї діяльності Українське мішане пайове екскурсійне товариство вбачало в об’єднанні наявних екскурсійних фондів, у підготовці нових екскурсійних маршрутів.

Екскурсійні маршрути по Україні оформлялися у вигляді проспектів. В першу чергу, екскурсії передбачалися тими частинами України, які викликали увагу громадськості: Харків, Київ, Миколаїв, Херсон, Одеса, а також Криворіжжя, Донбас, заповідник Ольвія й, обов’язково, Дніпрельстан. Українське мішане пайове екскурсійне товариство відпрацьовувало й інші варіанти маршрутів, з використанням екскурсійних ресурсів тих областей, особливості яких були недостатньо відомі, зокрема,

Західної України. Серед них, перший варіант: Волинь – Поділля – Київ – Житомир – Бердичів – Кам'янець – Умань – Черкаси – Канів (термін 13 днів). Другий варіант: Волинь – Поділля – Київ – Кам'янець – Одеса (13 днів). Третій варіант: Київ – Кам'янець (11 днів) [80, С.183,184].

Маршрути нового типу в Україні, природно формувалися на підґрунті вже діючих, традиційних. Потреба в них була очевидною, в міру розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи попит на них зростав. До таких маршрутів відносився відпочивальний на пароплаві по Дніпру (за прикладом Волзького) [69, С.41]. Українське мішане пайове екскурсійне товариство започаткувало екскурсійні маршрути залізничним транспортом. Вони надавали можливість охопити для огляду значну кількість міст і сіл [253, С.4].

Під час екскурсії Київ - Херсон, екскурсанти знайомилися з історією та сучасним розвитком 15 великих і малих міст, зокрема: Києвом, Трипіллям, Ржищевом, Дніпропетровськом (з оглядом порогів), Запоріжжям, Нікополем, Кам'янкою, Каховкою, заповідником Асканія-Нова, Херсоном. Один з таких екскурсійних маршрутів по Чернігівщині охоплював 12 містечок і селищ, зокрема: Новгород-Сіверський, Пирогівку, Дігтярівку, Редичево, Салтикову Дівицю, Чернігів, Полтавиці, Остер. Екскурсія за маршрутом Харків-Запоріжжя надавала можливість екскурсантам завітати до 14 екскурсійних пунктів, зокрема: до Харкова, Лиману, Слав'янська, Краматорська, Артемівська, Микитівки, Кринички, Сталіно, Гришино, Дніпропетровська, Кривого Рогу, Нікополя, Запоріжжя. За маршрутом Харків-Ростов туристи мали можливість відвідати 7 пунктів: Харків, Зміїв, Ізюм, Гори Артема, Жовте, Кам'янське, Ростов [35, С.86].

Потрібно відмітити регіональну розгалуженість екскурсійних маршрутів, які, в залежності від використання різноманітних транспортних засобів, розподілялися на залізничні, морські та річкові. Один з таких залізничних маршрутів, Харків-Маріуполь, охоплював індустриальні

центри вугільної, металургійної, хімічної промисловості України: Харків, Артемівськ, Горлівку, Сталіно, і в той же час, знайомив з природою Донбасу та Азовським узбережжям в місті Маріуполі. Морські маршрути надавали екскурсантам можливість пізнати життя і промисловий розвиток головних портів узбережжя Чорного та Азовського морів, таких, як: Одеса, Миколаїв, Херсон, Севастополь, Ялта, Феодосія, Керч, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог. Розроблялися і різнопланові маршрути, які поєднували елементи транспортних і пішохідних екскурсій. Наприклад, подорожуючи по Дніпру, за маршрутом Київ – Черкаси – Кременчук – Кам’янське – Дніпропетровськ – Пороги – Дніпробуд – Запоріжжя – Нікополь – Херсон – Одеса, екскурсанти під час огляду Порогів пересажувалися на човни, а потім звершували пішохідний перехід. Екскурсія по історичних місцях Полісся, за маршрутом Київ – Коростень – Овруч – Мзирь, включала проїзд залізницею і пароплавом по річках: Прип’ять та Дніпро [242, С.15-18].

Стабільне функціонування мережі краєзнавчо-екскурсійних центрів здійснювалося через кадрове забезпечення, а саме: завідуючих екскурсійними комунами, базами, екскурсійними бюро, виставками, методичними кабінетами, гуртожитками; інструкторів бібліотек, лабораторій, майстерень; консультантів. Велика увага приділялася керівникам екскурсій, екскурсоводам. Від їх професійних знань, активності, відповідальності, ініціативи, залежала оцінка роботи галузі в цілому. До керівників екскурсій висувалися великі вимоги. Вони повинні були досконало володіти фактичним матеріалом з історії, географії, археології, природознавства, мистецтва, етнографії та багатьох інших наук. Їх робота стояла на першому місці в екскурсійному обслуговуванні. Значимість її відмічали спеціалісти екскурсійної справи. М. Філянський у своєму “Короткому путівнику” за 1928 рік, звертаючись до екскурсантів, підкреслював, що без керівника, який міг би розібратися у складних історико-культурних питаннях, екскурсійний огляд Києва – зайва витрата

часу [80, С.60]. Особливі вимоги пред'являлися до керівників екскурсійми для екскурсійного обслуговування дитячих груп. Вони повинні були вміти у доступній формі ознайомити екскурсантів з визначними пам'ятками історії та мистецтва [254, арк.20]. А також використовувати екскурсії в напрямку громадсько-виховної роботи [255, С.8-12]. Підготовка екскурсоводів в діяльності краєзнавчо-екскурсійних центрів посідала одне з чільних місць. З перших кроків свого створення музейно-виставочно-екскурсійна комісія позашкільного відділу Народного комісаріату освіти проводила активну роботу, спрямовану на організацію курсів з екскурсійної справи. Широку діяльність в справі підготовки керівників і організаторів екскурсій розгорнув музейно-виставочно-екскурсійний підвідділ Харківської Губернської інспектури народної освіти. З цією метою він організував курси, на яких більшу увагу приділяв практичним заняттям і методичним екскурсійми. Підвідділ організував губернські, районні та повітові конференції. На них виступали спеціалісти з екскурсійної справи, проводилися заняття з екскурсійної методики та організовувалися екскурсії. Конференції готувалися не тільки для дорослої аудиторії, але й для підлітків [100, арк.14].

В 1928 році було затверджено “Положення про екскурсійно-виставочну роботу в УСРР”, в якому відмічалось, що керівництво підготовкою та перепідготовкою працівників екскурсійно-виставочної справи має йти шляхом утворення курсів, організації конференцій та семінарів у Всеукраїнському масштабі. Це завдання покладалось на Народний комісаріат освіти УРСР. До компетенції окружних екскурсійно-виставочних бюро належала підготовка кадрів місцевих екскурсійних працівників і підвищення їх кваліфікації [66, С.231]. В грудні 1929 року відбувся перший семінар Українського мішаного пайового екскурсійного товариства, за програмою підвищення кваліфікації екскурсоводів і керівників груп. Кількість слухачів – від 20 до 30 осіб. Програма семінару була розрахована на 42 академічні години. Теоретична підготовка включала питання: “Основні методичні засади екскурсійної роботи”,

“Методика історичних екскурсій”, “Організаційні питання екскурсійної роботи”. Практичні заняття проводилися у формі екскурсій: інтегральної (історичної) по Харкову, до музеїв Слобідської України, імені Артема, на підприємства Харкова. Керував семінаром завідуючий екскурсійно-музейним відділом Харківського інституту політосвіти О.Ф. Левицький. Лекції читали такі відомі вчені, дослідники екскурсійної роботи, як Н.Ю. Мірза-Авакянц, В.В. Дубровський. Зокрема, В.В. Дубровський прочитав лекцію на тему: “Стан та перспективи Харківських музеїв”. Відомий теоретик і практик екскурсійної справи М. Філянський керував екскурсією до музею ім. Артема. Цінним у роботі семінару було те, що курсанти не просто прослухали його навчальну програму, а й самі провели 4 пробні екскурсії [128, арк.177]. Підготовка екскурсійних кадрів проводилася також безпосередньо в установах і на підприємствах, задіяних як постійні бази для організації екскурсій, адже в той період відчувалася нестача кваліфікованих керівників саме виробничих екскурсій. З цією метою діяли курси підготовки кваліфікованого робітника – інструктора – керівника екскурсій [251, арк.85]. Музейно-виставочно-екскурсійний підвідділ Харківської Губернської інспектури народної освіти в 1922 році розпочав на підприємствах створювати спеціалізовані лабораторії. Робітники, які виявляли бажання проводити екскурсії, опрацьовували методику на їх базі. Відкрити такі лабораторії планувалося на 39 підприємствах і установах, таких, наприклад, як завод Електросила 1, паровозобудівний, машинобудівний, ткацька фабрика, зоологічний сад, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція та інші [100, арк.14]. В 1929 році відділ культури ВЦРПС розробив програму короткотермінових курсів з підготовки працівників екскурсійних закладів: організаторів екскурсій і організаторів туризму. Слухачі курсів вивчали питання екскурсійної методики, розкривали чергові завдання профспілок у напрямку організації екскурсій, знайомилися з економічно-географічною характеристикою України з екскурсіями по СРСР і по Україні.

Відпрацьовували організацію екскурсій різного типу (екскурсії-прогулянки, сімейні, цехові), складали програму для позаміських екскурсій-прогулянок. На практичних заняттях курсанти орієнтувалися по карті України, накреслювали свої маршрути, самостійно розробляли й проводили екскурсії-прогулянки. Програма організаторів туризму доповнювалася такими темами: “Туризм як форма культурно-освітньої роботи”, “Підготовка туристів до мандрівки”, “Організація туризму на підприємствах”, “Україна, як об’єкт для туристських мандрівок” [256, С.14,15].

В кінці 20-х років краєзнавчо-екскурсійні центри, як додаток до планових екскурсій, почали ширше використовувати різновиди самодіяльних подорожей: пішохідних, лижних, велосипедних, на човнах, високогірних тощо. Такі форми екскурсійної роботи не вимагали значних витрат, відкривали екскурсантам простір для самостійного вибору маршрутів, не обмежували їх тривалості і тому швидко набували популярності. Зростання одного з напрямків краєзнавчо-екскурсійної роботи – туризму, було пов’язане також з тим, що великі маси людей, переважно молодих робітників, учнів, службовців, щороку почали “пересуватись” шляхами Кавказу, Криму, Уралу, Середньої Азії та інших місць Союзу. І це яскраво свідчило, що туризм став загальноновизнаним масовим явищем [257, С.5]. Самодіяльний туризм на початковій стадії привабив багатьох своєю незаорганізованістю. Звичайні екскурсії не завжди задовольняли своїм школярством та навчанням. Але надто велика “самостійність” призводила до появи негативних тенденцій. Багато туристів уявляли собі, що потрібно організуватися у невелику групу, або самостійно накреслити певний маршрут і можна вирушати в дорогу. [258, С.11]. Екскурсійні органи поставили перед низовими ланками завдання: охопити організованими формами всі види туризму, вести боротьбу проти поглядів на туризм тільки як на відпочинок і розвагу. Питання туризму неодноразово порушувалися в пресі, розглядалися на конференціях, радах

НКО, комітетів профспілок, комсомолу. Велика увага приділялася визначенню самого поняття “туризм”, співставленню туризму та екскурсій. Редакція журналу “Всемирный туризм” у першому номері за 1928 рік передову статтю повністю присвятила висвітленню цієї теми. Зокрема, в ній відмічалось, що за останні роки серед трудящих СРР надзвичайно виріс інтерес до питань туризму. Підкреслювалося, що туризм буде розвиватися все більше і більше, так як явище це здорове в своїй основі, відповідає самій природі людини. Після запитання: “Так що таке туризм?” пропонувалося таке його визначення: “Туризм – це самостійна й самодіяльна подорож, основна мета якої – відпочинок і самоосвіта, в той час, коли в екскурсіях переважає освітня сторона” [259, С.1]. Звертався до визначення сутності туризму на сторінках своїх видань теоретик і практик екскурсійної справи в Україні М. Погребецький. У своїй роботі “В допомогу туристу” він відмічав, що поняття “туризм” і “екскурсія”, або змішують, або протипоставляють і висловлював таку свою думку: “Турист шукає в подорожі відпочинок, здоров’я, волеукріплення і знання. Безсумнівно, що і екскурсія і туризм несуть багато в чому однакові завдання й розмежування цих понять дещо умовне. Але є один елемент, який дозволяє провести межу, елемент цей – самодіяльність, властивий туризму більше, ніж екскурсії”. М. Погребецький підкреслював, що екскурсія – це поїздка в освітніх цілях групи осіб, які об’єднані маршрутом і якими керує спеціальний представник. В межах цього маршруту водять, показують і пояснюють. Тут використання елемента самодіяльності виключено. Туризм – це самодіяльна подорож невеликої групи осіб, або однієї особи “в природу” і “в культуру”, з метою відпочинку, укріплення здоров’я і волі, випробування характеру. Туризму властиві освітні завдання. В залежності від персонального складу учасників, він може мати і дослідницький характер” [33, С.12]. В Статуті Всеукраїнського товариства пролетарського туризму й екскурсій було записано: “Туризм – це цілком самодіяльна мандрівка, що забезпечує культурне використання трудового відпочинку.

Пролетарський туризм дає наочну уяву про країну, сприяє національним і культурним зв'язкам, виховує любов до природи, загартовує характер, розвиває спритність, окомір та інші фізичні дані. Цим туризм відрізняється від суто освітніх екскурсій” [103, арк.89].

Визначальним для розвитку туризму, як і в цілому для краєзнавчо-екскурсійної справи, вважалося його ідеологічне спрямування. Саме це підкреслював заступник Голови ради Всесоюзного товариства пролетарського туризму та екскурсій Л.М. Гурвіч: “Туристська подорож ставить собі за мету активну участь у соціалістичному будівництві шляхом ознайомлення з новим районом і шляхом проведення громадсько-корисної роботи, яка поєднується з використанням різних засобів переміщення, проводиться у вільний від основної роботи час і здійснює ті чи інші конкретні завдання пролетарського туризму” [19, С.35]. Під пролетарським туризмом розумілася така форма, основне завдання якої полягало в тому, щоб засобом екскурсій підняти політичний і культурний рівень трудових мас, виховати їх, як активних учасників соціалістичного будівництва. Туризм було визнано культурним рухом і виведено на одне з чільних місць, зважаючи на його значення для ознайомлення трудящих із побутом та економікою національних республік Радянського Союзу.

На допомогу туристському рухові в школах, установах, на підприємствах почали створюватися екскурсійно-туристські гуртки, роботі яких відводилося важливе місце. Підготовчу роботу до їх створення проводили організатори екскурсій і туризму, спеціально призначені комсомольськими або профспілковими комітетами. У рекомендованих планах роботи туристських гуртків, значна увага приділялася організації конкурсів на кращого туриста – громадського активіста, на кращі подорожні нотатки і організацію звітних вечорів та виставок. Для туристів розроблялися маршрути різної складності і спрямування. В 1927 році Харківське екскурсійне бюро розробило маршрути на човнах: Карпівка – Красні Гори. Маршрути проходили недалеко від Харкова по річках Уди і

Сіверський Донець [260, С.64]. Цікавим був дводенний лижний маршрут в околицях Харкова [37, С.31]. Пропонувалися також і далекі туристські подорожі по Кавказькому узбережжі Чорного моря від Туапсе до Сухумі (14 днів), від Туапсе до Сочі і Хости (20 днів), повздож узбережжя Чорного моря (25-30 днів) [32, С.39].

Екскурсійні заклади прагнули спрямувати потоки туризму в єдине планове русло. Пропонувалися різні організаційні форми туризму, розроблялися його теоретичні і практичні засади, рекомендації до застосування безпосередньо на туристських маршрутах. Відділ культури Харківської окрпрофради в серпні 1928 року запланував відрядити групу туристів до Криму в кількості 250 чоловік [261, С.34,35]. Працівники Полтавського паровозоремонтного заводу 22 червня 1929 року вирушили на човні від Полтави до Севастополя, записали хід подорожі у вигляді щоденника, розробили поради початківцям туристам-водникам [262, С.2-25]. В загальних рекомендаціях туристам усіх напрямків увага зверталася на кожную деталь походу: на додержання правил гігієни, на самодопомогу, на уміння користуватися в дорозі водою тощо [263, С.1]. Наприкінці 1920-х років самодіяльний туризм все більше переходив на позиції планового, організованого. Тоді ж було прийнято чітке визначення туристсько-екскурсійних маршрутів.

Туристи вели щоденники; групові та індивідуальні. Туризм розподілявся на такі види: I. Відповідно до мети: 1) освітній; 2) громадсько-політичний; 3) військово-оборонний (ознайомлення з дорогами громадянської війни, із прикордонними районами, вироблення навичок оборони); 4) науково-дослідний. II. Відповідно до засобу пересування: 1) пішохідний; 2) залізницею. III. Відповідно до території: 1) місцевий; 2) далекий. IV. Відповідно до характеру території: 1) рівнинний; 2) гірський (альпіністський); 3) водний (морський, річковий). V. Відповідно до соціальних ознак: 1) робітничий; 2) для колгоспників; 3) для бідняків і середняків села; 4) для трудящих; 5) молодіжний; 6) шкільний; 7) для

службовців; 8) для іноземних робітників. VI. За кількістю учасників: 1) індивідуальний; 2) груповий (від 5 до 10 осіб); 3) масовий (200-800 осіб). VII. За методами організації: 1) самодіяльний (з ініціативою учасників походу у виборі маршруту, але з виконанням тих завдань, які є сутністю радянського пролетарського туризму); 2) оперативний (маршрути готуються і пропонуються екскурсійними установами) [18, С.120, 122, 157, 161].

Туризм набував популярності, особливо в кінці 1920-х років. І, незважаючи на заорганізованість, все більше поширювався на території України і займав значне місце в роботі краєзнавчо-екскурсійних центрів. Потрібно відмітити, що в 20-х роках на допомогу екскурсантам видавалося чимало довідників. На сторінках періодики також надавалися рекомендації про те, яку літературу з екскурсійної тематики потрібно читати. Так, наприклад, стаття “Що читати туристові” була надрукована в журналі “Культробітник” №7, в 1928 році. В ній розкривався зміст “Довідника експрес-маршруту “Дніпрельстан” Київ – Дніпропетровськ – Одеса”. Зверталася увага на історичні, культурні і мистецькі пам’ятки цих визначних міст України [264, С.39].

Краєзнавчо-екскурсійні центри активно співпрацювали з профспілковими організаціями, виконуючи завдання, які мали сприяти безпосередній участі робітників у соціалістичному будівництві [265, С.172]. Масовість ставала важливим фактором практичного здійснення різноманітних екскурсійних заходів. Саме масовістю відзначалася одна з перших екскурсій, яку організувала культурно-освітня комісія Київської Ради професійних спілок для своїх членів. Екскурсія планувалася на пароплавах і була розрахована на 1700 чоловік. Вона мала не тільки відпочиваючий характер, а й освітній. Для опису пам’яток історії, природи екскурсантам були запрошені спеціалісти [266, арк.2].

Екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти робив узагальнення, передавав досвід професійним спілкам, які почали активно розгортати екскурсійну діяльність серед робітничої молоді. Профспілкові комітети пропонували, в основному, екскурсії на

виробництво, до музеїв, на виставки. Таку екскурсійну програму в 1925 році практикував для членів своєї профспілки Харківський Губернський відділ “Сантруд”. Вони стали учасниками екскурсій на фарфоро-фаянсове виробництво, на завод ”Серп і молот”, на Радіостанцію, в музей історії партії, на промислову і сільськогосподарську виставки, в Зоологічний і Ботанічний сади. В екскурсіях взяло участь 347 членів профспілки, ще 405– відвідало мальовничі околиці Харкова: Сокольники, Карачівку, Люботин [267, арк.2]. Але потрібно відмітити, що великою була зацікавленість далекими екскурсіями, і економічно міцні профспілки поступово почали їх організовувати. Таку можливість, наприклад, мала профспілка Південної залізниці. Використовуючи свої внутрішні резерви, зокрема транспорт, вона в 1925 році організувала шість далеких екскурсій, розрахованих на 202 екскурсанта [105, арк.2]. Профспілка мала широку сітку підрозділів, які звітувалися за проведену екскурсійну роботу. Так, в 1926 році, Люботинський дільничний комітет провів 7 місцевих і одну далеку екскурсію для 362 екскурсантів. Місцевком Полтавської дільниці охопив екскурсіями 1058 екскурсантів, місцевком Лозовської дільниці – 348. Всього в 1926 році профспілка Південної залізниці організувала 49 екскурсій для 7527 екскурсантів. Це були екскурсії на острів Хортицю, в Сімферополь, Суми, Полтаву, Черкаси. Члени профспілки мали велике бажання ще здійснити екскурсію до Москви та Ленінград [105, арк.33,48]. В 1927 році більше чотирьох тисяч членів профспілки Південної залізниці, зокрема, Харківських вагонних майстерень, Харківського, Лозовського, Люботинського, Полтавського, Куп'янського, Більгородського залізничних вузлів, змогли під час екскурсій побачити багато міст: Київ, Ростов, Баку, Тифліс, Ялту, Батумі, Краматорськ, Запоріжжя, Дніпробуд, Мінеральні Води [105, арк.32,48].

Краєзнавчо-екскурсійний рух стрімко зростав. На початку 1928 року Народний комісаріат освіти отримав від Всеукраїнської ради профспілок заявку на екскурсію для 20 тис. своїх членів. Від спілки робітників освіти – для 4-х тисяч [94, арк.20].

В рішеннях Першої Всеукраїнської екскурсійної наради підкреслювалося, що профспілки повинні допомагати Українському мішаному пайовому екскурсійному товариству в екскурсійній роботі, вести підготовку кадрів, обладнувати екскурсійні бази тощо. Їх комітети були активно задіяні в роботі екскурсійних баз, мали більшість у діючих при них радах. “Лише спільними зусиллями, – відзначалося у рішеннях наради, – ми дійсно зуміємо обслуговувати ту тягу до екскурсій, що є в трудящих, та обернути екскурсії на один з чинників, що сприяють культурній революції. Треба, щоб профспілки в своїх бюджетах передбачили гроші на участь в екскурсіях тим своїм членам, які одержують невелику зарплатню” [69, С.41]. Матеріально-фінансові труднощі ставали на заводі плановій організації екскурсійної роботи безпосередньо на підприємствах та в установах. Особливо це відчувалося в індустріальних центрах, де була зосереджена велика кількість робітників. На заводі ім. Петровського у Дніпропетровську протягом літніх місяців було проведено 32 екскурсії, переважно місцевого характеру: по Дніпру, на Дніпровські пороги, на Дніпрельстан. Далеких екскурсій було проведено тільки 2. Це було пов’язано з тим, що на 1900 робітників профспілковий комітет отримав лише 25 пільгових квитків [268, С.31].

Більше пільг мали змогу надавати своїм членам великі профспілкові об’єднання. Саме до них належав Всеукраїнський Комітет спілки робітників харчової та смакової промисловості. Президія ЦК спілки на літо 1929 року, уклавши угоду з акційним товариством “Радянський турист”, забронювала 1000 місць, з них - 300 на далекі екскурсії в різні міста Союзу і 700 до Москви. Всі учасники екскурсій забезпечувалися пільговим проїздом (50% його загальної вартості). Спілка асигнувала на дотації екскурсантам зі своїх коштів 8500 карбованців [269, арк.11]. В 1929 році спілка організувала на вихідні дні екскурсії для 44 підприємств до Баку, Ленінграда, Києва, Одеси, на Дніпрельстан [269, арк.3].

Центри краєзнавчо-екскурсійної роботи разом з профспілками використовували нові форми екскурсійного обслуговування, наприклад таких, як екскурсійно-туристські поїзди. Вони потрібні були, в першу чергу, для масової агітаційно-пропагандистської роботи. Харківська облпрофрада організувала дводенну екскурсію для 700 екскурсантів до Києва екскурсійним поїздом [104, С.18,19]. В 1929 році екскурсійний поїзд, задіяний нею спільно з Українським мішаним пайовим екскурсійним товариством, вирушив до Ленінграда через Москву. Його учасниками були 600 екскурсантів [270, С.15-18]. Харківська Облпрофрада, у тому ж 1929 році, спромоглася організувати екскурсію для сотень робітників екскурсійним поїздом до Баку [271, С.10-11]. Доречно відзначити, що в діяльності екскурсійних закладів 60-х – 80-х років організація таких екскурсійних подорожей знову набула широкого поширення. Після довгої перерви, в 1962 році, відправився екскурсійний поїзд за маршрутом Львів - Карпати [272, С.120]. Його організаційно-методичні засади базувалися на вже набутому досвіді 20-х років.

Профспілки були ініціаторами організації екскурсій українських письменників до робітничих районів. У прийнятій Народним комісаріатом освіти постанові від 25 травня 1928 року констатувався факт незадовільного знайомства робітництва з червоним письменством та його творами. Детально питання роботи було обговорено на нараді в присутності заступника Народного комісара освіти, голови Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном, голови культвідділу ВЦРПС, редактора газети “Пролетар”, завідуючих культвідділами Всеукраїнських спілок гірняків, металістів та хіміків. Невдовзі такі екскурсійні поїздки відбулися до Криворіжжя, Артемівська, Сталіно [273, С.8].

Розширення екскурсійної роботи вимагало від профспілок чіткої організації та планування. Профспілкові органи добивалися наявності чітко розроблених планів організації екскурсій в усіх без винятку місцевках. В практику запроваджувалося попереднє оформлення

екскурсії, створювалися спеціальні комісії, які через пресу сповіщали про екскурсію жителів тих міст, куди прибували екскурсанти. В екскурсійних поїздах для керівництва екскурсіями формувалися і працювали штаби [269, арк.5-31,95]. Профспілки вивчали і узагальнювали досвід своєї екскурсійної діяльності, використовуючи розроблені ними звіти, які склалися з багатьох питань і глибоко розкривали зміст проведеної роботи. В звіті потрібно було вказати, з якою метою проводилася екскурсія, які засоби пересування використовувалися, скільки чоловік брало участь, скільки осіб керувало екскурсією, як було розподілена робота між організаторами, в чому визначалася підготовча робота з технічної та організаційної сторони, як була погодинно розподілена програма екскурсії, за які кошти вона проводилася і яка сума була на неї витрачена, чи були зроблені підсумки про позитивні та негативні моменти, що виявилось непередбаченими під час підготовки і проведенні екскурсії [267, арк.1].

Першочергове завдання профспілки вбачали в тому, щоб вплинути на екскурсійний рух, знайти організаційні форми, які б забезпечували об'єднання і координацію екскурсійної роботи в республіканському масштабі.

Активна екскурсійна діяльність краєзнавчо-екскурсійних центрів, сумісно з профспілками, сприяла загальному розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи, відверненню уваги робітників від пустопорожнього мандрівництва до туризму культурного [274, С.1]. На керівні екскурсійні органи покладалося завдання спрямовувати роботу комісій з культурної роботи профспілок так, щоб надавати екскурсійному рухові масового характеру [275, С.26-28].

Таким чином, в 20-х роках відбувалося становлення краєзнавчо-екскурсійних центрів. Їх роботою керували такі структури: екскурсійно-виставочно-музейний відділ Народного комісаріату освіти УСРР (ЕВМ, 1919–1928рр.). Українське мішане пайове екскурсійне товариство (УМПЕТ, Українське екскурсійне товариство, 1928–1930 рр.),

Всеукраїнське товариство пролетарського туризму та екскурсій (Укртуре – 1930 р.). Загальне керівництво їх діяльністю здійснював Народний комісаріат освіти УСРР.

В екскурсійній сфері було створено розгалужену інфраструктуру: екскурсійні бюро, станції юних туристів, екскурсійні пункти та ін. Краєзнавчо-екскурсійний рух постійно зростав.

Наслідком роботи екскурсійних закладів було зростання кількості екскурсій і подорожей, а разом з тим значних розмірів досягла чисельність екскурсантів. В 1927 році в Києві було зареєстровано 320 тис. екскурсантів, в Одесі – 242 тис. В 1928 році в Києві – 500 тис. чоловік стали учасниками екскурсій. Значна екскурсійна робота розгорнулася в Харкові, де за період з 1-го жовтня 1924 по 27 жовтня 1925 року, в екскурсіях взяло участь 73624 осіб. Поступово активізувалася діяльність екскурсійних закладів в інших містах. Черкаське екскурсійне бюро з січня по жовтень 1928 року організувало екскурсії для 10558 чоловік. Значна увага спрямовувалася на підготовку кадрів, передусім громадських інструкторів екскурсійної системи. З цією метою діяли підготовчі курси та семінари.

Велика увага приділялася методичному забезпеченню екскурсійного обслуговування. Методичні рекомендації розроблялися для різноманітних за тематикою екскурсій. В кінці 20-х років на першому місці були виробничі. В методиці належне місце відводилося використанню диференційного підходу до екскурсантів. Використовувалися різноманітні анкети для керівників груп, організаторів екскурсій і самих екскурсантів. Вони допомагали визначати якість екскурсійного обслуговування. Діяльність екскурсійних центрів спрямовувалося на регіональне розгалуження маршрутів. Почали створюватися екскурсійні маршрути по Україні, які охоплювали різні регіони: Дніпровський, Чорноморський, Донбас, Степову Україну і Слобожанщину. З'явилися маршрути нового типу: на пароплаві по Дніпру, спеціалізовані туристські поїзди. Вони допомагали розкривати історію та культуру України. Загальному розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи сприяла співпраця краєзнавчо-екскурсійних органів з профспілками.

3.2. Краєзнавчо-екскурсійна справа в навчальних закладах

Краєзнавчо-екскурсійна робота посідала особливе місце в житті навчальних закладів: шкіл, технікумів, робітфаків, інститутів. Шкільні програми з ряду дисциплін базувалися на краєзнавчому матеріалі, екскурсії, в свою чергу, доповнювали їх, розширювали загальний кругозір у школярів та студентів.

В культурному будівництві України 20-х років, і це слід особливо підкреслити, питання організації освіти займало важливе місце, адже саме в той період відбувався складний процес формування радянської освітньої політики. Велика увага приділялася ліквідації неписьменності, підготовці нових спеціалістів з вищою та середньою освітою. Основне завдання полягало в тому, щоб змінити й перебудувати організаційні форми навчання й виховання, внести в них новий зміст [276, С.37]. В трудовій, професійній та вищій школі почали запроваджуватися кардинальні реформи, закладався надійний фундамент для здійснення широкої, планомірної програми, загальної перебудови освітньої справи. Дореволюційні навчальні предмети і виховні методи піддавалися ретельній критичній перевірці. Частина з них була відкинута. З програм навчальних закладів були вилучені давні мови, релігійні предмети. За рахунок звільнених годин один день на тиждень планувався для культурно-освітньої роботи, зокрема екскурсій [277, арк.10].

Розвиток освіти 20-х років відбувався в складних політичних та економічних умовах. Шкільні установи були початковою ланкою в загальній системі освіти з новим ідеологічним змістом. Загальноосвітні школи почали поступово впроваджувати екскурсії для підвищення ефективності навчального процесу, поєднання його з практикою. Під час екскурсій учні знайомилися з виробництвом, господарськими, культурними установами. Екскурсії використовувалися в багатьох ділянках шкільної роботи: громадсько-політичній, військовій, оздоровчій.

Проте, в першу чергу, вони потрібні були для виконання навчальних планів шкіл. Система планових екскурсій, пов'язаних з вивченням багатьох шкільних предметів, допомагала дітям опанувати не тільки теоретичні знання, а й пов'язувати їх з практикою під час екскурсій в природу, до культурних, господарських установ, на виробництво. Вчителям надавалися рекомендації про те, як навчальний матеріал повинен доповнюватися живими, активними формами, такими як екскурсія [31, С.5].

Добре організована робота під час проведення екскурсій, сприяла нагромадженню матеріалу для поглиблення знань шкільних програм з: природознавства, краєзнавства, суспільствознавства, фізики хімії тощо. Навчальний матеріал перевірявся і закріплювався на екскурсійних об'єктах. Педагоги шукали ефективних методів навчання. Книжкового матеріалу для вивчення було недостатньо. Краєзнавчий матеріал, наприклад, рекомендувалося подавати за схемою: книжка і оточення [278, С.11-12].

Педагогічна цінність екскурсій полягала в тому, що вони надавали можливість учням охоплювати складні явища, синтезувати матеріал, який накопичувався в процесі навчальної роботи, поширювати кругозір та практичний досвід [31, С.12]. В 20-х роках значну увагу було приділено викладанню краєзнавства. Краєзнавчий матеріал збирався шляхом екскурсій і тривалих систематичних спостережень, “тому що за одну екскурсію нічого не зробиш” [279, С.13]. Екскурсії були основою вивчення курсу “Краєзнавство”. Найпоширенішою формою навчання було проведення краєзнавчих екскурсій до лісу, на річку, в сусідні села, по історичних місцях, у музеї [280, С.54, 110]. Краєзнавчі екскурсії організовувалися як міськими, так і сільськими школами. В перший рік навчання першого концентру трудової школи проводилися екскурсії для вивчення кварталу, району. Другий рік навчання програмував екскурсію по місту, а третій – по всій окрузі. На другому концентрі продовжувалося

вивчення місцевого матеріалу засобами екскурсій. Четвертий рік навчання передбачав розширену екскурсійну програму по УСРР та СРСР [27, С.5, 52]. Учням сільських трудових шкіл екскурсії “відкривали нові підходи до свого села” [281, С.4].

Перебудова школи в напрямку її політехнізації також була спрямована на активне застосування екскурсій. Так, в 1927-1928 навчальному році Шевченківська окружна інспектура освіти розробила цикл екскурсій політехнічного спрямування: на лісопильню, гвоздильний, ливарний заводи, телефонну станцію, бактеріологічну лабораторію, поліклініку, до театру. Окремо були розроблені сільськогосподарські екскурсії до Мліївської садово-дослідницької станції, до агробази в селі Михайлівка [248, С.51]. Поступово утверджувався новий термін “виробниче краєзнавство”. Під час екскурсій учні працювали за певними завданнями школи. Зібраний ними екскурсійний матеріал надавав можливість створювати колекції рослин, тварин, мінералів, ґрунтів, складати схеми процесу виробництва діаграми, графіки тощо.

“План краєзнавчої роботи” сільської трудшколи 1-го концентру передбачав екскурсії різного напрямку: в природу (ліс, сад, поле), до колективних господарств для спостереження за раціональною обробкою землі, на метеорологічну станцію, до лісництва, в ліс для дослідження місцевих лісових порід, до кустарів, що обробляли деревину тощо [282, С.3,5,12].

Екскурсії займали помітне місце в навчальних програмах з суспільствознавства. Форми і методи викладання цього, “надзвичайно потрібного”, з політичної точки зору предмету, обговорювалися на багатьох учительських нарадах та конференціях. Велику увагу було приділено цьому питанню і на першій окружній нараді викладачів суспільствознавства, яка проходила в Прилуках в 1928 році. В резолюції наради відмічалось, що з метою удосконалення навчального процесу, потрібно обов’язково використовувати активні методи роботи, такі як екскурсійний [283, С.13,14].

Неодноразово відзначалося, що екскурсії заслуговують найбільшої уваги викладачів, тому що вводять школярів безпосередньо в саме життя, знайомлять їх з оточенням. Екскурсія “оживляла” викладання, робила учнівське життя різноманітнішим, залишала в їх уяві яскравий слід, збуджувала інтерес до предмету [28, С.26]. У викладанні суспільствознавства вчителі виділяли такі три методичні моменти: 1) Просте засвоєння книжкового матеріалу. Розповідь учителя. 2) Наочний момент. Учитель зосереджує увагу на якомусь об’єкті, учні слухають та дивляться, а потім активно розбирають цей об’єкт. Сюди відносили “демонстративну” і “обстежуючу” екскурсію; 3) Вищий ступінь активного вивчення предмету – його дослідження, до якого відносили дослідницьку екскурсію.

Теорія викладання суспільствознавства тісно пов’язувалася з екскурсійною практикою. Екскурсія до села, наприклад, доповнювала тему “Зв’язок між містом і селом”. Учні на екскурсії вивчали характерні особливості села, чим воно відрізнялося від міста і в чому конкретно виявлявся зв’язок між містом і селом, робітником і селянином. Вони мали змогу порівнювати життя селянської і міської родини, селянського двору та великого міського будинку, звертали увагу на те, що всі відмінності залежали від різного характеру праці мешканців міста і села [29, С.109, 126, 134, 182].

В шкільних програмах суспільствознавства важливе місце займали питання економіки: народне господарство, його розвиток і форми, організація господарської діяльності, загальні економічні явища та фактори. Цьому слугували спеціальні екскурсії на різні теми: “Міський ринок і торгівля”; “Ремесла”; “Кустарні промисли”; “Торгова біржа” [284, С.6, 10, 12].

Рекомендувалося проводити тривалі екскурсії в село для учнів міських шкіл, під час вивчення теми “Сільськогосподарська промисловість”. Під гаслом: “Більше безпосереднього вивчення життя й

природи, й тому більше екскурсій на сільськогосподарське виробництво та в природу” [285, С.6].

Багато екскурсій передбачалося в шкільних програмах з природознавства. Наприклад, вивчаючи тему “Весняне пробудження”, учні завершували її екскурсією до лісу, тему “Життя прісних вод” – екскурсією на водозабір [286, С.5].

Навчальні екскурсії готувались і проводились за єдиною схемою, яка поділялася на три етапи: 1 – підготовка, 2 – проведення, 3 – пророблення екскурсії. На першому етапі вирішувалося питання про вибір місця проведення екскурсії та огляду екскурсійних об’єктів. Проводилася попередня бесіда з екскурсантами, розроблявся організаційний план екскурсії. На другому етапі відбувався безпосередній огляд маршруту, дослідження екскурсійних об’єктів, фіксування цікавих явищ, здобування потрібних відомостей. Третій етап передбачав облік та систематизацію зібраних матеріалів для екскурсії: створення колекцій, складання карт, діаграм, таблиць та написання доповідей [27, С.73,74].

Школа прагнула прищепити учням дослідницький підхід до навколишнього світу [24, С.73]. Для проведення екскурсійних дослідів Науково-педагогічний комітет соціального виховання розробив спеціальне приладдя. Школярі користувалися записною книжкою, зошитом для замальовок, компасом [287, С.14].

Школи підтримували зв’язок з науковими установами, отримували від них завдання і на екскурсіях проводили потрібні дослідження. Так, учні Тульчинської центральної трудшколи, збирали фольклорний матеріал для історико-етнографічної комісії ВУАН, співпрацювали з Харківською науково-дослідницькою кафедрою ботаніки [288, С.4-5].

Багато учнівських екскурсій проводилося в позаурочний час, але всі вони були тісно пов’язані з загальноосвітніми виховними завданнями школи, доповнювали засвоєні учнями знання, сприяли вивченню нового матеріалу [289, С.89]. Завдання полягало в тому, щоб допомогти дітям

з'ясувати соціально-економічне і соціально-культурне оточення, побут, природні умови [25, С.28-30]. Така мета реалізувалась під час екскурсій до Криму, на Кавказ, у Донбас. Екскурсії надавали можливість відчутти епоху, відгуки минулого та історичну перспективу майбутнього [290, С.15]. Поступово шкільні екскурсії охопили майже всі регіони України. Педагоги прагнули прилучити учнів до історичних цінностей свого краю, розширити навчальні програми екскурсійним методом наочного пізнання природних явищ і тих процесів, які відбувались в суспільстві. Практично набуті знання під час екскурсій, через безпосереднє знайомство з пам'ятками історії та природи, культурою і звичаями різних регіонів України та інших республік, стимулювали пізнавальну активність учнів, наближали їх до життя. Під час екскурсій учнів вчили спостерігати, аналізувати, робити висновки. Такі завдання, наприклад, виконували учні Мокрокалігирської школи на Черкащині [291, С.32].

В 1924 році для 1217 учнів і 96 учителів Уманського, Шевченківського, Білоцерківського, Київського округів організовувалися екскурсії за маршрутами: Корсунь - Київ, Вільшана – Київ – Катеринослав – Кривий Ріг – Звенигородка, Миронівна – Київ – Канів, Сухоліси – Фастів – Москва – Ленінград – Сухолеш, Городище – Черкаси – Катеринославль – Херсон – Одеса – Миколаїв – Кривий Ріг – Городище. Це були учні та вчителі Шполянської, Боярської, Богуславської, Деренківської, Ржищівської, Городищенської, Христинівської, Петропавловської, Канівської трудових шкіл [292, арк.42]. В тому ж 1924 році організовувалися екскурсії для 427 учнів та 53 вчителів 12 трудових шкіл і двох дитячих будинків м. Києва [292, арк.43]. Для 750 учнів установ соціального виховання Криворізького округу були заплановані екскурсії до Катеринослава, в Асканію Нову, до Дніпровських порогів [246, арк.25]. Готувалися до екскурсій також 504 учні з 10 шкіл міста Катеринослава [246, арк.22]. В 1926 році трудові школи № 4 і № 5 міста Жмеринки організовували екскурсії для 7 учнівських груп [293, арк.4]. Переборюючи

складності організаційних моментів, школи намагалися розширити маршрути екскурсій в напрямках: до Криму, Москви, Ленінграду, Кавказу і, навіть, до Уралу. В 1924 році 12 шкіл Полтави запланували далекі екскурсії для 786 учнів [111, арк.35-40, 55-57, 76-81, 89,90].

Водночас не можна не відзначити, що сільські школи достатніх можливостей для організації екскурсій не мали. Це було пов'язано з економічними труднощами, віддаленням від центральних доріг.

Але бажання відвідати великі міста, ознайомитися з їх культурою, історією в учнів і вчителів сільських шкіл було великим. Наприклад, з сільських шкіл Катеринославської губернії на екскурсію до Кривого Рога планували поїхати 180 учнів [246, С.22]. Сахнівщинська школа Красноградського округу задіяла до участі в екскурсії за маршрутом Полтава – Київ – Кременчук – Канів – 38 учнів і 3 вчителя [111, арк.91].

Перша світова, громадянська війни, голодомор 1921-1923 рр. залишили без батьків тисячі дітей. Тільки в дитячих установах Харкова виховувалося 6 тисяч колишніх безпритульних [294, С.151]. В дитячих будинках широко застосовувалися нові навчально-виховні методи. І серед них – екскурсійний. Харківський дитбудинок ім. Артема організував для своїх вихованців екскурсії до Москви [295, арк.1]. Екскурсії, подорожі, як важливий метод, спрямований на підняття загальної культури людини, використовував в своїй роботі видатний педагог А.С. Макаренко. В 1929 році він організував для комунарів першу літню екскурсійну подорож до Москви. Пізніше такі подорожі традиційно проводилися щорічно. В 1930 році комуна в повному складі здійснила краєзнавчо-екскурсійну подорож до Криму. Комунари ознайомилися з історичними пам'ятками Ялти, Севастополя та ряду інших південних міст [296, С.23].

Школярів дуже цікавили далекі екскурсійні подорожі [297, С.28]. Відповідні рекомендації з питань організації подорожей школярів були розроблені для вчителів-керівників екскурсійних груп. Підкреслювалося, зокрема, що під час подорожей учні вчать колективно працювати, а

особистий приклад керівника ніде не грає такої ролі, як в роботі з дітьми [30, С.30].

Популярним в 20-х роках було проведення в школах “естафет”, в ході “декад”, або “місячників”, присвячених різним питанням громадсько-політичної роботи школярів. І завжди “естафета” включала розробку нових екскурсійних маршрутів. З метою пропаганди краєзнавчо-екскурсійної справи серед учнів, в школах проводилися тематичні вечори, на яких учні, учасники екскурсій, складали усний звіт про краєзнавчо-екскурсійну подорож, представляли на виставці цікаві експонати, готували і показували виставу на екскурсійну тематику, проводили вікторину [31, С.30, 33, 35, 38].

Досвід 20-х років ХХ ст. показав, що краєзнавчо-екскурсійна справа активно використовувалася в позашкільній виховній роботі. Але школи не могли охопити великий спектр екскурсійних програм, які рекомендувалося здійснювати з учнями різних навчальних груп, відповідно до напрямків їх інтересів. Багато уваги потрібно було приділяти документаційному забезпеченню екскурсійної роботи з школярами. Для виконання цих завдань необхідні були централізовані позашкільні структури. З цією метою в кінці 20-х років в Україні розпочалося створення дитячих екскурсійних станцій. В жовтні 1930 року було затверджено Статут Центральної дитячої екскурсійної станції Народного комісаріату освіти та Центрального бюро комуністичного дитячого руху ЦК ЛКСМ України. Основне завдання екскурсійної станції полягало в тому, що вона керувала через місцеві дитячі екскурсійні бази організацією екскурсій, подорожей по УРСР та СРСР. При станції була утворена рада в складі завідуючого станції, представників центрального бюро комуністичного дитячого руху, профспілок, Центрального правління “Друг дітей”, Харківської міськради. При станції діяла центральна екскурсійна база, працівники якої консультували школи, клуби, гуртки та загони юних піонерів з питань

дитячих екскурсій, висвітлювали набутий досвід роботи в пресі. На станції діяла методична комісія [298, С.48].

Екскурсії були важливим фактором організації оздоровлення дітей. В 1928 р. роботу Народного комісаріату охорони здоров'я з питання “Проведення дитячої оздоровчої кампанії в 1927р. та план проведення її в 1928р.” було заслухано на засіданні малої президії ВУЦВК УСРР. У прийнятому рішенні відмічалось, що поряд з іншими оздоровчими заходами потрібно обов'язково ввести в практику організацію екскурсій [299, С.22]. Порушувалося питання про організацію екскурсій-прогулянок в дитячих оздоровчих установах [300, С.17]. Школам – рекомендували звернути увагу на літні оздоровчі екскурсії [301, С.4]. У літній сезон 1928року 6340 школярів – дітей працівників Південної залізниці, відпочили в таборах та на піонермайданчиках і були задіяні в різноманітних природничих екскурсіях [302, С.30]. Бюджет оздоровчої кампанії по 33 округах України в 1927 році становив 1488391 карбованців, в 1928 – 1752571 карбованців, тобто зріс на 18% [303, С.36].

Головне завдання шкільних екскурсій полягало в тому, щоб виховати в учнів розуміння важливості краєзнавчо-екскурсійної роботи [304, С.89].

Отже, незважаючи на труднощі, ідейно-політичне спрямування, краєзнавчо-екскурсійний рух серед школярів активно поширювався, використовувався у навчальному і виховному процесі шкіл.

Як відомо, 20-і роки були періодом становлення нової системи середньої професійної та вищої освіти в Україні. Зруйноване громадянською війною, політикою “воєнного комунізму” народне господарство у процесі відбудови відчувало потребу у спеціалістах багатьох професій. Це обумовило формування мережі навчальних закладів різних профілів. У 1921 році в Україні працювало 426 профшкіл, 200 технікумів, 38 інститутів, а в 1923 році відповідно 705, 394 і 41 [305, арк.10]. Розгорталася велика робота по формуванню кадрів нової радянської інтелігенції [306, С.94]. Середня та вища школи, як і інші ланки

освіти, стали ареною широкомасштабних експериментів. До учбових закладів приймалися переважно представники робітничо-селянського походження. Оскільки їх освітній рівень був низьким, створювалась мережа підготовчих навчальних закладів – професійних шкіл, робітничих факультетів, які в доступній формі проводили навчально-виховну, культурно-освітню роботу, намагаючись “дотягти” учнів до можливості продовжувати навчання в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах.

Цілеспрямовано використовували екскурсії у навчально-виховному процесі інститути народної освіти, педагогічні технікуми. У 1926-27 навчальному році в них відповідно навчалося 6337 і 8834 студентів [307, С.64]. Система освіти того періоду, відповідно до ідеологічного спрямування, потребувала підготовки не просто вчителя-предметника, а вчителя-пропагандиста, провідника соціалістичних “звершень”. Майбутніх вчителів історії, географії, природничих наук, хімії, фізики, суспільствознавства, краєзнавства чекала попереду велика екскурсійна практика, поглиблене вивчення основ психології. Психологічними аспектами екскурсійної справи займалися науково-педагогічний комітет, спеціалісти, науковці. Професор І.М. Гревс навіть ввів спеціальний термін для визначення психологічної основи екскурсійної справи – “мандрівництво”. Вчений підкреслював, що в цьому понятті приховано глибокий психологічний зміст. Професор Б. Райков відмічав особливий психологічний настрій, яскравість і піднесення почуттів під час екскурсій. “Люди робляться веселішими, більш товариськими, так, ніби разом з традиційним оточенням вони залишили десь позаду себе тягар своїх буденних переживань і придбали нову просвітлену психологію” [1, С.14].

Теоретичний лекційний матеріал доповнювався практичними заняттями, навчальними екскурсіями. В Полтавському інституті народної освіти в 1925/26 навчальному році їх було проведено 30 [308, арк.66]. Вони були різноманітними за тематикою: виробничі (на промислові

підприємства), управлінські (в державні установи), природничі [308, арк.62]. Для студентів Житомирського інституту організовувалися екскурсії до Волинського центрального музею, де вони знайомилися з експонатами та проводили практичні заняття в лабораторії музею з природознавства [309, арк.10]. У Ніжинському інституті народної освіти викладачі кафедри історії, культури і мови проводили навчальні та загальноосвітні екскурсії для студентів та екскурсійних груп, які прибували з інших міст України. Студенти інституту вивчали під час екскурсій історію Ніжина, для них організовувалися екскурсії до будинку Мазепи, архіву тощо. Вони також здійснювали екскурсії до Москви [310, арк.155].

Ілюстративні та дослідницькі екскурсії проводилися під час вивчення курсу краєзнавства у педагогічних технікумах. Студенти Корсунського педагогічного технікуму були учасниками тижневих краєзнавчих екскурсій, досліджували Корсунь, його околиці і села за 40-50 кілометрів від міста. Вивчали не тільки природу, а й господарські та суспільні явища. Весняні екскурсії в Канівський район, на могилу Т. Шевченка стали в педтехнікумі традиційними. На основі зібраного матеріалу було створено природничо-краєзнавчий музей. В 1928 р. учасникам серпневої вчительської наради викладач технікуму А. Фещенко прочитала доповіді: “Геологічна історія Корсуня та його околиць”, “Краєзнавство, його зміст, значення, історія й методика”. Для вчителів була організована екскурсія “Природа Корсунських островів на річці Рось та утворення на цій території заповідника природи” [311, С.5-7]. В Лубенському педагогічному технікумі одна з екскурсій відбулася за маршрутом Лубни – Київ – Канів через Прохорівку і Золотоношу. В Каневі студенти зустрілися з Іваном Ядловським, який більше півсотні років оберігав могилу Т. Шевченка. За спогадами студентів він “являв собою живий пам’ятник часів Тараса Григоровича” [312, С.35].

На початку 20-х років третина вчителів початкової школи не мала середньої освіти, а в школах другого ступеня понад 40% з них не мали вищої [313, С.193-195]. Екскурсійні програми використовувалися в навчальному процесі курсів перепідготовки вчителів. Для вчителів Київщини, які підвищували свою кваліфікацію на педагогічних курсах і семінарах, проводилися далекі науково-навчальні екскурсії та подорожі. Для них була організована екскурсія за маршрутом Київ – Ленінград – Москва – Харків, з метою вивчення досвіду роботи шкіл цих міст і ознайомлення з культурним життям. До участі в екскурсії було залучено 40 осіб [292, арк.32]. Екскурсії, як обов'язковий елемент занять, входили до навчальної програми курсів підвищення кваліфікації вчителів Полтавської губернії. Вони були різні за тематикою: педагогічні, природничі, краєзнавчі. Учасники відвідували колонію ім. М. Горького, шкільні виставки, піонерські табори [314, арк.98]. Зіньківська округова інспектура народної освіти також приділяла увагу організації екскурсій з метою підвищення професійного рівня вчителів. Ця робота особливо поживалася в 1926 р. [234, арк.14].

На робітничих факультетах, у технічних інститутах і технікумах, професійних школах екскурсії становили обов'язковий елемент загального викладання предметів: географії, історії, краєзнавства, країнознавства, соціально-економічного мінімуму [315, С.132]. Для студентів Київського вечірнього робітфаку планувалися екскурсії до Москви, Ленінграду, на Дніпрельстан і на Кавказ. Мета екскурсій – безпосередньо ознайомитися з найвидатнішими явищами культурного та промислово-технічного життя Радянського Союзу, а також з різними географічними та етнографічними явищами [316, арк.2].

Харківський технологічний Інститут у 1923 р. планував надіслати студентів електротехнічного факультету до Москви та Підмосков'я для ознайомлення з роботою Московської, Каширської, Богородської, Шатурської електростанцій. Студенти інженерно-будівельного факультету

закріплювали на практиці теоретичний матеріал під час екскурсії на Волховбуд [317, арк.189]. Організовувалися екскурсії для студентів Ніжинського вільного університету [318, арк.2]. Використовував екскурсії для удосконалення навчально-виховного процесу Вінницький робітничий університет [319, арк.7,11].

Екскурсії організовувалися для студентів технікумів і в навчальному процесі, і під час проведення практичних занять. Робітничий технікум народного господарства розробляв спеціальні програми екскурсій для різних навчальних дисциплін [320, арк.116]. Студенти, учасники екскурсій, виконували практичні завдання під час екскурсії в Донбас, мета якої полягала в ознайомленні з діяльністю підприємств кам'яновугільної, металургійної та соляної промисловостей [321, арк.11-13].

Екскурсії підвищували майстерність учнів професійних шкіл. Вони організовувалися відповідно до профілю навчання. Учні Обіточенської сільськогосподарської школи були учасниками екскурсії до Криму і знайомилися з садівництвом та виноградарством [322, арк.1].

Харківський губернський відділ професійної освіти організував екскурсії для 2 тисяч учнів Харківської школи помічників лікарів, Староморганської агрошколи, Ізюмської сільськогосподарської школи, Сумської індустріально-технічної профшколи на Кавказ (Північний і Південний), до Москви, Ленінграду, Криму, Астрахані, Нижнього Новгороду [230, арк.1-3].

Відповідно до навчального плану, Таращанська технічна профшкола організовувала науково-освітню екскурсію за маршрутом Київ-Канів для 57 учнів [323, арк.2,3].

Отже, краєзнавчо-екскурсійна справа займала значне місце в діяльності навчальних закладів: шкіл, технікумів, робітфаків, інститутів. Вони впроваджували екскурсії для підвищення якості навчального процесу і поєднання його з практикою. Шкільні екскурсії сприяли поглибленню знань з багатьох предметів: природознавства, краєзнавства, суспільствознавства, фізики тощо. Екскурсії вводили учнів безпосередньо

в саме життя. Велика увага приділялася позашкільним екскурсіям. Вони охопили майже всі регіони України, а також надали можливість учням ознайомитися з пам'ятками історії і культури Москви, Ленінграду, з природою Кавказу і Криму. Найбільш досконало використовували екскурсії у навчально-виховному процесі педагогічні технікуми і інститути народної освіти, які готували вчителя-краєзнавця.

Екскурсії активно впроваджували робітничі факультети, інститути технічного профілю, а також учні професійних шкіл. Пізнавальні, загальноосвітні краєзнавчі екскурсії та подорожі ознайомлювали їх з історією, природними особливостями, географічним положенням багатьох районів України.

Навчальні заклади прагнули надати учням розуміння дослідницького підходу до навколишнього світу і підтримували зв'язок з науковими установами, від яких отримували завдання і на екскурсіях проводили дослідження. Набуті знання стимулювали пізнавальну активність учнів, наближали їх до життя, допомагали з'ясувати соціально-економічне оточення.

3.3. Краєзнавчо-екскурсійна діяльність культосвітніх установ

Культосвітні установи: музеї, історико-культурні заповідники, клуби, сельбуди за своїм призначенням і завданням покликані були відігравати значну роль в позашкільній освіті, політико-виховній роботі серед різних верств населення. Їх діяльності приділялася велика увага з боку держави, адже вони підтримували і впроваджували в життя ідеологію правлячої більшовицької партії.

Важлива роль у краєзнавчо-екскурсійній справі належала музеям, виставкам, історико-культурним заповідникам, діяльністю яких керували Всеукраїнський Комітет Охорони пам'яток мистецтва і старовини

(ВУКОПМІС) та екскурсійно-виставочно-музейний відділ Головополіт-освіти Народного комісаріату освіти України.

Велику частину культурного надбання України в 20-х роках становили музеї. Більшість з них дісталася новій владі у спадок. Більшовики намагалися використати всі можливі засоби пропаганди і чітко визначили, що музеї будуть притягувати до себе широкі робітничо-селянські маси. Адже раніше вони не мали доступу до цінних колекцій живопису, інших цікавих експонатів. Тепер становище змінилося: двері музеїв були широко відкриті для робітників, селян, червоноармійців, службовців, студентства, учнівства, а їх практична діяльність була зорієнтована, в першу чергу, на широку пропаганду всіх перетворень та “звершень”, що відбувалися в країні. З цією метою в музеях почали створюватися нові відділи та експозиції, основу яких становили реліквії революції, громадянської війни, діаграми, фотомонтажі новобудов, які відображали соціалістичні досягнення [324, арк.12,13].

На початку 20-х років розгорнулася широка кампанія з націоналізації приватних музеїв та колекцій. Ще в 1919 році в газеті “Известия” було надруковане звернення до всіх товариств, установ, приватних осіб з вимогою в триденний термін переєструвати музеї та приватні колекції. За невиконання – винні притягалися до суду революційного трибуналу [325, арк.62].

Тематичне спрямування музеїв, в основному, відповідало політиці того часу. Майже в кожному великому місті: Києві, Дніпропетровську, Одесі, Миколаєві, працював музей революції, центральним був – Харківський, заснований в 1923 році [326, С.25].

Атеїстично-пропагандистський зміст закладався в основу експозицій історичних музеїв релігійного культу. Всеукраїнський сільсько-господарський музей, який, відповідно до постанови ЦВК і Раднаркому УСРР, створювався в 1925 році, повинен був розповсюджувати сільськогосподарські знання [327, арк.70] і пропагувати переваги

колективного обробітку землі. Але, в умовах національного відродження 20-х років, в умовах українізації ще залишалася можливість протистояти повній заідеологізованості музеїв, зокрема, художніх, літературних, археологічних, краєзнавчих, таких, як: музей мистецтв на базі збірок Б.І. та В.М. Ханенків у Києві, Одеський державний художній музей, Дніпропетровський археологічний, Одеський історико-археологічний музей, літературно-меморіальний музей Короленка тощо. [326, С.28,31]. Крім зазначених, музеї були відкриті в Умані, Черкасах, Вінниці, Нікополі, Путивлі та деяких інших містах [326, С.28].

Краєзнавче спрямування поступово ставало домінуючим у місцевих музеях, хоча їх експозиції були перевантажені предметами, які відображали історію різних епох і ніяк не були пов'язані з даною місцевістю. Енциклопедичне обладнання відділів ботаніки, зоології, хімії, фізики, палеонтології перетворювало їх в кабінети наочних посібників. Поступово наукові співробітники, спираючись на громадськість, почали глибше вивчати і пропагувати рідний край, поповнювати музеї цікавим місцевим історико-краєзнавчим матеріалом, що змінювало тематику екскурсій. Такий напрямок роботи було схвалено і підтримано рішенням Другої конференції з питань музеєзнавства, яка відбулася в Москві у вересні 1920 року [328, С.40-41]. Музеям, наскільки це було можливо, створювалися сприятливі умови функціонування, видавалися охоронні листи [142, арк.48]. Незважаючи на економічні труднощі, музеї поступово переходили на держпостачання, спочатку — центральні, а згодом — місцеві [100, арк.1]. Питання роботи діючих і створення нових музеїв розглядалися на державному рівні. В 1928 році на засіданні Раднаркому УСРР обговорювався хід підготовки створення промислово-технічної виставки-музею, асигнування на будівництво якої вирішено було передбачити в п'ятирічному плані народного господарства [329, арк.7]. В 1928 році за пропозицією Укрнауки Харківський окрвиконком перевіряв умови роботи музеїв: художньо-історичного, соціального і українського мистецтва [330, арк.27].

Хоча, потрібно відмітити, що більшість музеїв працювало в складних фінансових умовах, непристосованих приміщеннях.

В 1928 році в Україні нараховувалися 146 музеїв [331, С.186]. Відповідно збільшувався і потік екскурсантів, відкривалися нові можливості організації їх науково-освітньої екскурсійної діяльності, закладалися підвалини теорії та методики екскурсійної роботи. Дослідженням різноманітних теоретичних питань з екскурсійної справи займався Центральний музейно-екскурсійний інститут у Москві [326, С.29]. Методичні рекомендації, які розроблялися в інституті, ставали керівними документами для організації краєзнавчої-екскурсійної роботи науковими співробітниками музеїв України.

Музеї були надійними сховищами історичних цінностей. Вони активно застосовували екскурсії в своїй пошуковій науково-дослідній роботі. Екскурсії сприяли збагаченню експозицій музеїв, створенню в них нових структурних підрозділів.

Наукові екскурсії охоплювали широкий спектр музейних досліджень. Великі розкопки на території Запоріжжя (будівництва Дніпрогесу) проводив Дніпропетровський історико-археологічний музей, під час яких збагатився багатьма стародавніми пам'ятками [20, С.60]. Одним з найбільших науково-дослідних центрів України в 20-х роках став Одеський Історико-археологічний музей. Його співробітники займалися археологічними розкопками в Ольвії і на Одещині. Зокрема, в курганах села Усатове ним було виявлено цінні пам'ятки трипільської культури [213, С.26]. В полі зору Центрального пролетарського музею Полтавщини перебували культові пам'ятки. Багато зусиль для їх дослідження доклав завідуючий археологічним відділом М.Я. Руданський, який під час однієї з наукових екскурсій за маршрутом Полтава – Перещепино – Білики – Кобиляки – Кишеньки – Переволочна – Келеберда – Кременчук, оглянув 31 церкву [332, С.100]. Виконуючи завдання екскурсійно-виставочно-музейного підвідділу Головополітосвіти НКО, церковні предмети вивчав

завідувач Харківським церковно-історичним музеєм С.А. Таранушенко [333, арк.6].

З кошторисів Полтавського природничого та археологічного музеїв дізнаємося, що вони також планували кошти для екскурсій в сумі, відповідно, 2,5 і 3 тисячі карбованців кожний [334, арк.59,61].

Історико-етнографічне спрямування мали наукові і просвітницькі екскурсії природничих музеїв. Вони виховували бережливе ставлення до природи під час краєзнавчих екскурсій.

Природні багатства рідного краю вивчали науковці Полтавського природничого музею. Професор А.М. Арнольд керував дослідженнями на Яготинському озері. Науковий співробітник П.В. Серебряковський під час екскурсій вивчав птахів [334, арк.60]. Природознавчі розвідки заповідників організував Маріупольський окружний музей, який одночасно складав географічну карту округу [20, С.43]. Велику науково-екскурсійну роботу з питань археології, ботаніки, геології проводив Волинський музей мистецтвознавства [20, С.38].

В 20-ті роки широкого розвитку набула освітньо-виховна діяльність музеїв. Важливим їх завданням стало ознайомлення відвідувачів-екскурсантів з тими цінностями, що постійно накопичувалися внаслідок науково-пошукових екскурсій. В.В. Дубровський відзначав, що музеї були тими культурно-освітніми установами, які не тільки збирали, вивчали, а й експонували пам'ятки природи та культури, виставляючи їх для загального огляду [20, С.4].

Державні, місцеві, громадські музеї охоплювали культурно-просвітницькою роботою широкі маси населення. В 1922 році в Одеській губернії діяло 6 музеїв [335, С.110]. Перший народний музей в Одесі було відкрито в 1920 році. За кілька місяців в ньому побувало більше 3-х тисяч екскурсантів [335, С.61]. З 1922 року почав приймати відвідувачів “Музей культури і побуту” на території Києво-Печерської Лаври. Екскурсійною роботою в ньому керувала екскурсійно-виставочно-музейна секція

Київської губполітосвіти [336, С.109, 110]. Музей у селі Вовча Харківського Округу мав 11 відділів, обслуговував культурно-освітні установи і населення не тільки сусідніх, але й віддалених районів. З жовтня 1925 р. по березень 1926 р. він провів 240 екскурсій, в яких взяло участь більше 4-х тисяч екскурсантів [134, арк.93].

Корсунський музей в 1928 році відвідало 5240 чоловік, Білоцерківський — 5613, Конотопський — 8000, Лубенський — 8047, Черкаський — 13369, Лебединський — 2635 [20, С.46,47]. Музеї розгортали нові експозиції, урізноманітнювали теми екскурсій, привертали увагу екскурсантів до поглибленого ознайомлення з історичними джерелами. Дніпропетровський краєзнавчий музей 1928 року прийняв 38 тисяч чоловік, Сумський округовий і Полтавський державний, в середньому — 63 тисячі [20, С.37, 40, 43]. Харківський історичний музей у 1929 —31 роках відвідало 3,7 мільйона чоловік [337, С.68]. Перший степовий державний заповідник – Асканія-Нова в 1924 році прийняв 5 тисяч екскурсантів з Москви, Ленінграду, Криму, Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Донбасу та інших міст і сіл. Відвідували його профспілкові, освітянські, комсомольські делегації, що вимагало від наукових співробітників глибоких знань, професіоналізму у проведенні екскурсій. Директор заповідника в жовтні 1924 року звернувся з листом-проханням про матеріальну допомогу до Народного комісара освіти В.П. Затонського. І вже 18 листопада він отримав відповідь про те, що питання вирішується позитивно [338, арк.2,7,8].

Краєзнавчо-екскурсійна справа запроваджувалася в діяльності історико-культурних заповідників України. В 1925 році, беручи до уваги велике значення могили Т.Г. Шевченка, запобігаючи її руйнуванню, навколишню територію могили оголосили державним заповідником [185, С.70]. Протягом наступних років Наркомос вживав заходів для її впорядкування і обслуговування численних екскурсантів (14 тисяч їх прибуло тільки в 1927 році, щоб вклонитися великому поету) [80, С.66]. В

квітні 1928 року Укрнаука підготувала “Звернення до всіх установ НКО, до установ підприємств та організацій імені Т.Г.Шевченка”. В ньому порушувалося питання про те, щоб під час шевченківських свят установи і підприємства взяли на себе ініціативу організації екскурсій на могилу Т.Г.Шевченка серед учнів, робітників, селян, службовців підшефних сіл та закладів [339, С.21]. У складі Бердичівського державного історико-культурного заповідника в кінці 20-х років працювало 3 музеї: соціально-історичний, антирелігійний, історії революції. В 1929 році із заповідником ознайомилось 2500 чоловік, за перший місяць 1930 року – 13 тисяч, а від заснування до 1931 року – близько 100 тисяч [155, С.64]. Наукова громадськість України цілком закономірно порушила питання про створення умов для розгортання дослідницької та екскурсійної роботи в Кирилівському заповіднику [155, С.67]. Невдовзі в заповіднику було відкрито екскурсійну базу [340, С.15]. На території Історико-культурного державного заповідника “Ольвія” в кінці 20-х років працювали такі допоміжні заклади, як кабінет-виставка зразків античної культури та екскурсійна база. До складу останньої входили 2 будинки: археологічний та “Сигнальна башта”. Основне їх завдання полягало у випуску путівників, листівок, малюнків для туристів [341, С.6].

У розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи важливе місце займали виставки, які в 20-х роках працювали в музеях і окремо, як самостійні виставочні пункти. Серед них: археологічні, геологічні, етнографічні, сільськогосподарські, промислово-технічні та ін. Харківське окружне земельне управління розгорнуло по всій окрузі цілу сітку сільськогосподарських виставок. В 1925 році їх відвідало 120 тисяч екскурсантів. В межах округу організувала виставки також Харківська крайова сільськогосподарська станція. Ось цифри її відвідувачів: в 1924 – 3404, в 1925 – 3782, в 1926 – 5701 [342, арк.1,64].

В Києві 1928 року діяла надзвичайно змістовна виставка польових робіт співробітників етнологіко-краєзнавчої секції науково-дослідної

кафедри історії української культури ім. академіка Д. Багалія. Один з її розділів ілюстрував використання схеми обліку продукційних сил України у виробничих екскурсіях [343, С.62].

В історії розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи важливими були спроби створення екскурсійного музею. Головне його завдання полягало у використанні екскурсій для розгортання наукової і просвітницької діяльності, для популяризації екскурсійної справи. В ньому планувалося виставити для огляду кілька сотень експонатів, які б відображали історичний, економічний розвиток, етнографічні особливості різних регіонів України. Тематику мали розширювати, доповнювати діаграми, плакати, художньо-мистецькі твори. Одночасно влаштовувалася бібліотека, яка б налічувала 300 екземплярів книжок, 100 журналів з екскурсійної тематики та 15 000 листівок з екскурсійними програмами, маршрутами для розповсюдження по губерніях і районах. Передбачалося використання демонстраційних засобів, зокрема, проекційного ліхтаря, щоб екскурсанти могли проглядати діапозитиви і отримувати уявлення про різноманітні екскурсійні маршрути та подорожі [100, арк.15]. Але в той час екскурсійний музей не було відкрито, і в 1927 році преса знову порушила питання про його організацію, як одне з основних завдань Українського мішаного екскурсійного пайового товариства [224, С.25]. В кінці 20-х років Українське мішане пайове екскурсійне товариство почало активно організовувати постійні і пересувні екскурсійні виставки. Головний напрямок їх роботи полягав у висвітленні екскурсійних можливостей України. Виставки також повинні були сприяти популяризації змін у народному господарстві, краєзнавчих набутків тощо. Управління науковими установами Народного комісаріату освіти звернулося до всіх державних та окружних музеїв з проханням виділити для екскурсійних виставок колекції літературні, географічні та інші матеріали [344, С.10].

Особливим завданням керівних органів краєзнавчо-екскурсійної справи було обслідування, реєстрація, охорона і вивчення позамузейних

культурних цінностей на терені Української СРР [68, С.176]. В 20-і роки робилися спроби популяризації пам'яток: через виставки, провідники, наукові публікації тощо [345, С.406-407]. Серед головних напрямків діяльності музеїв значне місце поступово почали займати позамузейні екскурсії. Їх проводили до тих пам'яток, які були розташовані на позамузейній території. Такі екскурсії були пов'язані з реєстрацією та охороною нерухомих пам'яток історії, культури, природи. Музеї, на практиці, ставали провідною ланкою в структурі пам'яткоохоронних органів, справжніми осередками наукового вивчення нерухокої спадщини українського народу [184, С.33]. Позамузейні пам'ятки поділялися на такі категорії: 1) археологічні: передісторичні стоянки, могили-кургани, могильники, городища, печери, кам'яні баби; 2) архітектурно-будівельні: старовинні будинки, палаци, церкви, фортеці, брами, мури, вежі; 3) меморіальні:— пов'язані з пам'яттю видатного діяча, або події; 4) історичні та історико-революційні [183, С.6].

Співробітники Вінницького окружного музею взяли на облік історичні пам'ятки (фортеці, вали, кургани, збирали фотографії “характерних старих будинків”) [346, арк.26]. Організація екскурсій мала за мету привернути увагу громадськості до цих численних історико-культурних пам'яток. Значну роботу в цьому напрямку розгорнув музей Слободської України в Харкові. Його співробітники розробили програми, методичні рекомендації екскурсій по місту, околицях і близьких селах [347, С.37]. Музеї залучали до співпраці вчителів місцевих шкіл і намагалися підготувати їх керівниками екскурсійних груп. На Одещині відбулася губернська конференція музейних працівників, яка розглянула питання охорони пам'яток засобами екскурсій, заслухала доповідь відомого археолога М.Ф. Болтенка “Охорона пам'яток старовини і археологічні екскурсії” [155, С.169].

Активність музеїв в організації освітньої екскурсійної роботи з року в рік зростала. Якщо в 1926 році вони організували 399 позамузейних

екскурсій, то в 1927 – 1192. У них взяло участь 109005 екскурсантів [20, С.14]. Отже, системна організація екскурсійної діяльності музеїв закладала підвалини для розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні.

Діяльність закладів екскурсійно-виставочно-музейної мережі методологічно та організаційно, базуючись також на клубній роботі, поділялася на дві групи. Перша була безпосередньо пов'язана з клубами і селянськими будинками всіх ступенів і типів, утворювала в них осередки масової роботи, а друга складалася з установ губернського, окружного, всеукраїнського значення [68, С.177]. Екскурсії зайняли чільне місце в їх роботі. Відповідальність за організацію екскурсій покладалася на керівників культкомісій, завідуючих сельбудами, клубами. Від кількості зростання культурно-освітніх установ залежало і розширення екскурсійної справи. Такою була динаміка збільшення кількості клубів по Україні в 1921 році – 170, в 1925 році – 1384 клуби [304, арк.11]. В 1926 році на утриманні місцевого бюджету Харківського округу функціонувало 25 райсельбудів, 151 сельбуд [132, арк.51]. Клуб, червоний куток повинні були стати діяльними помічниками під час організації різних екскурсій [348, С.6]. Сітка політосвітніх установ в Шевченківському окрузі складалося з 127 сельбудів, 40 клубів, 100 червоних кутків, 268 хат-читалень [349, С.96]. Рада Народних Комісарів України 17 березня 1921 року прийняла постанову “Про внесок промислових і торгових підприємств на культурно-освітню роботу серед пролетаріату”. Він становив 5-10% від загальної суми заробітної платні, виплачуваної на підприємстві [350, С.110]. Екскурсії визначалися, як масова і поглиблена робота клубів [351, арк.4]. В 1929 році Клубна секція інформаційно-інструкторського підвідділу управління Харківського губвиконкому провела 27 екскурсій [351, арк.172]. В 1924 році для всіх губвідділів було розроблено “Положення про весняно-літню роботу робітничих клубів”, яким вносилися зміни по лінії організації змісту форм і методів їх роботи. Екскурсії повинні були охопити всіх членів клубу, незалежно від того, займаються вони в гуртках, чи ні. Правління клубу

розробляло плани, визначало об'єкти, організовувало історичні, природничі, соціальні, економічні, техніко-виробничі екскурсії, які поділялися на дослідницькі та ілюстративні [352, арк.4,72,73]. В робітничих клубах Одесщини створювалися екскурсійні бюро [353, С.67]. Перед клубами ставилося завдання відмовлятися від одноразових екскурсій і створювати екскурсійні цикли, за наперед розробленою програмою [354, С.16].

Головполітосвіта розробила методказівки для організації літньої екскурсійної роботи міських клубів, куди увійшли цикли і програми природничих, сільськогосподарських, соціально-економічних, побутових екскурсій. Для кожного циклу екскурсій рекомендувалися різнопланові теми в логічній послідовності. Для природничого циклу: 1) геологічна будова місцевості (поверхня, геологічне минуле), вплив зовнішнього середовища на її зміни; 2) ґрунтова побудова місцевості, створення і характер ґрунту, взаємовплив ґрунту і рослин, ґрунту і людини; 3) поле, культурні і дикі рослини поля, пристосування диких рослин до культурних умов, значення польових культур для економіки країни; 4) вигін і город, рослинний покрив вигону, культурні рослини городу; 5) ліс, лісовий ґрунт, особливості рослинного світу лісу, періоди його життя, економіка; 6) луки, раціональне використання луків, тваринний світ луків, економіка луків; 7) річка, знайомства з процесом створення річкової долини, взаємозв'язок річки і людини; 8) болото, причини створення болота, створення торфу і кам'яного вугілля; 9) піски, піщаний ґрунт, особливості рослинного і тваринного світу. Для сільськогосподарського циклу: 1) поле, прийоми вирощування польових культур, озимі і ярові культури, масовий індивідуальний відбір рослин людиною, сортування з мінеральними добривами; розподіл праці, наука і сільське господарство; 2) парникове господарство, формування культур, парники, теплиці та оранжереї. Для побутового циклу : 1) побут населення і економіка, селянський двір, селянське господарство, селянство і економіка країни; 2) базар, збут сільськогосподарської продукції, особливості базарної структури

комнезамів; 4) селянин-кустар, робота гончара, столяра, бондаря, індустріальне виробництво [355, арк.22-23]

Харківський окрвиконком на 1925-26р.р. встановив приблизні норми екскурсійної роботи культустанов. Зокрема клуби повинні були в літній період додатково до основних екскурсій, проводити ще не менше двох екскурсій [134, арк.52].

Робітничі клуби організували екскурсії не тільки для дорослих, а й для дітей. Загін – клуб – школа об'єднувалися як три напрямки однієї справи. Відзначалося, що без клубу охоплення дітей комуністичним вихованням було б неповним. Їх діяльність також розгорталася в напрямку масової роботи та екскурсій [356, С.26-28]. Під час екскурсій дітей привчали збирати матеріали для створення різноманітних колекцій [357, С.29]. В цьому напрямку плідно працював клуб Жовтневого району міста Харкова. Дітей особливо цікавив гурток “Юних натуралістів”, тому що він організовував екскурсії дослідницького характеру [358, С.26]. В 20-х роках почали створюватися і спеціальні дитячі клуби. Так у Дніпропетровському округу в 1929 році було заплановано відкрити в районних робітничих центрах дитячі клуби, розраховані на 1000 дітей, а також екскурсункт для прийому дітей і проведення екскурсій та екскурсбаза зі штатом [359, арк.108].

Екскурсії були задіяні в роботі червоних кутків. Так, Дніпропетровська окружна рада робітничих і червоноармійських депутатів затвердила рекомендації: “Прийняти відповідні заходи щодо поживлення роботи червоних кутків шляхом організації масових екскурсій, пристосовуючи їх до виконання чергових завдань партії та радвлади (заощадження облігацій, організація соцзмагання, проведення “Дня кооперації” тощо) [360, арк.1,6].

Екскурсії активізувалися в політосвітній роботі частин і підрозділів Червоної Армії. Їх проводили школи політграмоти, клубних інструкторів, червоноармійські клуби тощо. Загальнокультурний рівень червоноармійців

піднімали природничі, виробничі екскурсії, мета яких полягала в практичному і науковому знайомстві з виробництвом, місцевістю, природою. Організовувалися також музейні та художні екскурсії [361, арк.1,6].

Екскурсійного спрямування набувала робота сельбудів, хат-читалень. Центром культурно-освітньої роботи серед селян був селянський будинок (сельбуд). Окрім центрального селянського будинку відкрилися “Палаці селянства”, в частині яких були створені музеї [362, С.336]. Головополітосвіта організувала конкурси на кращий сельбуд [87, арк.220]. Було розроблено спеціальну інструкцію, відповідно до якої сельбуди повинні були здійснювати екскурсійну діяльність. Їм рекомендувалося проводити цикли сільськогосподарських екскурсій: до сільськогосподарського кооперативу, промислових і кустарних підприємств, молочних артілей, на зернові пункти, на склади, в сади, на прокатні пункти [132, арк.81]. Пропонувалося окружним політосвітам організувати пільгові екскурсії для завідуючих сельбудами, хатами-читальнями.

Отже, екскурсії активно впроваджували культосвітні заклади: музеї, історико-культурні заповідники, клуби, сельбуди. Важлива роль в туристсько-екскурсійній справі належала музеям. У 1920-х роках закладалися підвалини методики екскурсійної роботи музеїв. Особливого значення набула їх освітньо-виховна діяльність, яка впроваджувалася засобами екскурсій. Потік екскурсантів в музеї постійно зростав.

В історичному розвитку туристсько-екскурсійної справи важливе місце займала популяризація екскурсійної справи. З цією метою були спроби створення екскурсійного музею. В ньому планувалося виставити кілька сотень експонатів, які б відображали історичний і економічний розвиток регіонів України, а також їх екскурсійні можливості. В такому напрямку працювали екскурсійні виставки. Велике значення для розвитку туристсько-екскурсійної справи мали позамузейні екскурсії, які проводилися з метою охорони нерухомих пам’яток історії, культури і

природи. Екскурсії визначалися як масова робота клубів, які створювали екскурсійні цикли: історичні, природничі, соціальні, економічні. Робітничі клуби організовували екскурсії для дорослих і дітей, а також відкривали екскурсипункти. Екскурсійного спрямування набувала робота селянських будинків і хат-читалень. Культосвітні установи екскурсійною діяльністю підвищували освітній рівень трудящих, молоді.

* *
*

Створення мережі краєзнавчо-екскурсійних установ в Україні в 20-ті роки ХХ століття сприяло активізації діяльності центрів краєзнавчо-екскурсійної роботи.

Загальне керівництво краєзнавчо-екскурсійною роботою здійснював Народний Комісаріат освіти. Організаційно керували: екскурсійно-виставочно-музейний відділ народного комісаріату освіти, Українське мішане пайове екскурсійне товариство і Всеукраїнське товариство пролетарського туризму та екскурсій.

Центри краєзнавчо-екскурсійної роботи вирішували широке коло питань: діяльність екскурсійних бюро, створення нових краєзнавчо-екскурсійних маршрутів, підготовка кваліфікованих кадрів, методичне забезпечення краєзнавчо-екскурсійної справи, видання путівників, рекламної продукції, співпраця з професійними спілками тощо.

В 20-х роках поширився процес створення і роботи екскурсійних бюро. Вони працювали у Всеукраїнському і Всесоюзному масштабах, пропонували екскурсантам різнопланові краєзнавчі екскурсії.

Значне місце в роботі екскурсійних бюро займало методичне забезпечення краєзнавчо-екскурсійних маршрутів. Збирався і опрацьовувався матеріал для створення тематичних екскурсій, готувалися методичні рекомендації з організації та проведення екскурсій, з використанням диференційного підходу до екскурсантів.

Одне з чільних місць в роботі краєзнавчо-екскурсійних центрів відводилося підготовці кадрів. Організовувалися курси підготовки, семінари, конференції.

Робота краєзнавчо-екскурсійних центрів визначалася кількістю екскурсійних маршрутів, їх розгалуженням. Краєзнавчі екскурсії були різні за напрямом: до Москви, Ленінграду, Криму, Кавказу, Уралу. Значна увага приділялася екскурсіям по Україні: до Києва, Харкова, Дніпропетровська, Донбасу, Канева, Дніпрельстану.

В 20-ті роки започатковувалися такі види діяльності екскурсійних центрів, як організація екскурсійних поїздів і круїзів по Дніпру.

Керівні органи краєзнавчо-екскурсійною справою спрямовували свою роботу на те, щоб основні екскурсійні маршрути створювалися краєзнавчо-екскурсійним центрами України. Вони відстоювали свою самостійність. Але, в кінці 20-х років створюється Товариство пролетарського туризму, яке починає відкривати свої відділення у всіх республіках, в тому числі і в Україні. Його діяльність звужує краєзнавчо-екскурсійну роботу в напрямку виробництва, водних, пішохідних, гірських маршрутів.

Краєзнавчо-екскурсійні центри тісно співпрацювали з профспілками, надавали їм консультативну допомогу в організації екскурсій.

Активно запроваджувалася краєзнавчо-екскурсійна робота в навчальних закладах. Загальноосвітні трудові школи використовували екскурсії в різних напрямках: навчальному, громадсько-політичному, оздоровчому. Педагогічна цінність екскурсій полягала в тому, що допомагала учням глибше засвоювати навчальну програму з таких предметів, як історія, природознавство, суспільствознавство, фізика. Фактично навчальні предметні програми базувалися на краєзнавчому матеріалі і екскурсіях. Організовувалися позашкільні екскурсії, про які школярі звітували на екскурсійних вечорах.

Помітне місце було відведено краєзнавчим екскурсіям в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Особлива увага приділялася їм в

педагогічних інститутах і технікумах для підготовки вчителя-краєзнавця, організатора екскурсій. Екскурсійні програми сприяли кращому засвоєнню теоретичного матеріалу, застосуванню його під час виробничих практик.

Важлива роль у розвитку краєзнавчо-екскурсійної справи відводилася культосвітнім установам. Музеї знайомили екскурсантів не тільки з своїми експозиціями, але й з нерухомими пам'ятками історії та культури, проводили позамузейні екскурсії.

Організовували краєзнавчі екскурсії клуби, селянські будинки, червоні кутки, з метою підвищення ролі культурно-освітньої роботи серед робітників, селянства.

Краєзнавчо-екскурсійна справа, незважаючи на заідеологізованість, сприяла їх загальноосвітньому розвитку.

ВИСНОВКИ

Історія краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні залишається найменш дослідженою частиною у великій проблемі культурного життя народу. Вивчаючи соціальні, економічні, культурні та інші процеси, історики залишали її поза увагою, що, безумовно, звужувало загальну характеристику складного непересічного життя українського народу.

Більшовицька партія, уряд, поширюючи свою політику на всі ланки суспільно-політичного життя, змушені були, відповідно з обставинами, лояльно ставитися до краєзнавчо-екскурсійного руху, що невпинно посилювався і знайшов конкретний вияв у контексті розвитку краєзнавства, музейної справи, пам'яткоохоронної і т.п. роботи. Екскурсії розглядалися ними як дійовий інструмент ідеологічного впливу на маси. Майже всі партійні і державні документи, що стосувалися розвитку політосвіти, агітаційно-пропагандистської роботи, включали пункти про необхідність розвивати і всіляко підтримувати краєзнавчо-екскурсійну справу, як невід'ємну частину виховання населення у комуністичному дусі. Тому, у складних соціально-економічних умовах уряд не шкодував коштів на створення екскурсійних закладів, надавав пільги екскурсантам щодо користування транспортом, обслуговування під час екскурсій.

Розбудовуючи екскурсійну систему, її органи управління, режим дотримувалися класового підходу. Ця політика мала тотальний характер у практиці культурно-освітньої і, в тому числі, краєзнавчо-екскурсійної роботи. Разом з тим, у 1920-х роках існував й інший чинник, який обумовлював її розвиток і зміцнення в Україні. Повірівши у перспективи поліпшення становища народу, діячі науки, культури взяли активну участь у здійсненні курсу розвитку і піднесення культурно-освітнього рівня широких верств суспільства, вбачаючи у цьому запоруку дальшого поступу українського народу. Видатні вчені М.С.Грушевській, В.І. Щербина, М.В. Шарлемань, М.Ф. Біляшівський та багато інших у

наукових дослідженнях в галузі історії, етнографії, природознавства, освітній роботі прагнули підкреслити важливість краєзнавчо-екскурсійної роботи для підвищення загального рівня культури, пізнання оточуючого світу. За переконанням вчених, подібна практика була корисною для робітників і селян, студентської і шкільної молоді, а, отже, й сприяла духовному культурному та національному відродженню, забезпечувала подальший розвиток української нації. Однак, ця позиція наукової громадськості ввійшла у протиріччя з політикою більшовиків. Таке існування протилежних концепцій щодо шляхів культурного будівництва, в тому числі краєзнавчо-екскурсійної справи, не могло тривати довго. По мірі зміцнення тоталітарної держави, багато провідних вчених, ентузіастів краєзнавчого, пам'яткоохоронного руху наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років, були звинувачені у націоналізмі, буржуазній обмеженості. Проти них було сфабриковано низку політичних справ, вжито репресій. Краєзнавство, як напрям, фактично припинило своє існування, занепала й пам'яткоохоронна робота, що боляче вдарило по краєзнавчо-екскурсійній справі, поставило її під пильний, всеохоплюючий контроль з боку існуючого режиму.

Протягом досліджуваного періоду безпосереднє централізоване управління краєзнавчо-екскурсійною роботою, яка остаточно склалася в другій половині 20-х років і перебувала під загальним методичним керівництвом Народного комісаріату освіти УРСР, здійснювали такі органи: Експериментально-виставочно-музейний відділ Наркомсвіти УРСР (ЕВМ– 1919-1928 рр.), Українське мішане пайове експериментальне товариство (УМПЕТ, або Українське експериментальне товариство, 1928-1930). Зміна одного керівного органу іншим супроводжувалася посиленням централізації управління, вершиною якої стало Всесоюзне добровільне товариство пролетарського туризму при Наркомосі РСФСР, яке здійснювало управління експериментальними закладами на всій території СРСР.

Наприкінці 20-х років краєзнавчо-екскурсійна система почала працювати виключно на задоволення ідеологічних потреб існуючого режиму. Всеукраїнське товариство пролетарського туризму і екскурсій, створене в 1930 р., суворо дотримувалося класовості в організаційно-масовій роботі. Заідеалізованість звужувала ініціативу екскурсантів, перетворювала пізнавальні екскурсії та подорожі на казенні політичні заходи.

Розгалужена система екскурсійних закладів: екскурсійні бази, екскурсійні бюро, екскурсійні пункти, екскурсійні комуні виконували окремі і загальні завдання, але на протязі 1920-х років діяли в єдиному комплексі з музейною, виставочною роботою, взаємодіяли з краєзнавством, що підвищувало їх активність і роль в усьому культурному процесі.

Зміцнювалася матеріальна інфраструктура (екскурсійні бази, екскурсійні бюро, гуртожитки, їдальні, бібліотеки), зростала кількість екскурсій та подорожей, чисельність екскурсантів.

Виділилися і зміцніли центри, до яких спрямувався екскурсійний потік: Київ, Одеса, Чернігів, Канів, Харків, Сталіно, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Дніпрельстан, Миколаїв, Херсон – з культурно-освітньою метою, для ознайомлення з виробничими процесами.

Окреме місце займала краєзнавчо-екскурсійна робота в навчальних закладах, яка знаходилася під особливою увагою державних і партійних органів з метою – залучення на свій бік підростаючого покоління.

Таким чином, 1920-ті роки – важливий період краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні з її організаційною структурою, системним управлінням, першими паростками інфраструктури екскурсійної галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Райков Б.Е. О психологии экскурсий. - Л.: Госуд. изд-во, 1926. – 30с.
2. Анциферов Н.П. Теория и практика экскурсий по обществоведению. Л.: Время, 1926. – 213с.
3. Экскурсионная практика. Под редакцией К.В. Ползиковой-Рубец. Сборник II. Л.: Сеятель, 1926. – 52с.
4. Макаров Н.Н. На лодке от Москвы до Астрахани – М.: Молодая Гвардия, 1928. – 56с.
5. Ипполитов П.А. Вело-экскурсии и пробеги 5 тысяч. – М.: Госуд. изд-во, 1929. – 124с.
6. Степанов Д.А. Памятка рабочего-туриста. – М-Л.: Госуд. изд-во, 1928. – 80с.
7. Первая книга туриста. Под редакцией Г.Бергмана – М-Л.: Молодая Гвардия, 1927. – 251с.
8. Экскурсии, прогулки и туризм летом. Под редакцией С. Голосовского Сборник практических указаний. – Ростов-на-Дону.: Совкавказкнига, 1927. – 88с.
9. Спутник туриста по Сибирскому краю. Под общей редакцией В.Пупишева – Новосибирск: Сибкрайиздат, 1929. – 155с.
10. Воронихин В.А. В помощь туристу по Уралу. – Свердловск: Уралполиграф, 1928. – 53с.
11. Константинович А.Е. Геологические экскурсии в школе I ступени. – М.: Работник просвещения, 1926. – 58с.
12. Завадовский Б.М. Внешкольные биологические экскурсии, - М-Л.: Красная Новь, 1924. – 97с.
13. Тарасов Н.Г. Массовые обществоведческие экскурсии и общественно-полезный труд. – М.: Работник просвещения, 1927. – 35с.

14. Замысловская Е.К., Деревенские школьники в Ленинграде. – Л.: Начатки знаний, 1925. – 56с.
15. Замысловская Е.К., Путешествие на берег моря. Вып. II. Л.: Начатки знаний, 1924. – 62с.
16. Массовые школьные экскурсии. Ленинград-Волховстрой-Урал-Волга-Крым-Кавказ. Под редакцией А. Закса. – М.: Работник просвещения, 1926. – 228с.
17. Вопросы краеведения в школе. Под редакцией В.П Буданова и И.С. Симонова – Л.: Брокгауз-Эфрон, 1925. – 172с.
18. Антонов-Саратовский В. Беседы о туризме. – М-Л.: Госуд. изд-во, 1930. – 260с.
19. Гурвич Л. Социалистическое строительство и пролетарский туризм.– М. – Л.: ОГИЗ, 1931. – 42с.
20. Дубровський В.В. Музеї на Україні. - Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 60с.
21. Тейтель І.В. Виставочна справа. - Х.: Держ. вид-во України, 1927. – 156с.
22. Комплексні екскурсії на старшому концентрі школи соцвиху. (Методичний лист). – Дніпропетровськ.: Дніпропетровська окрінспек-тура народної освіти, 1928. – 22с.
23. Рождественський М. Методика шкільних виробничих екскурсій. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 28с.
24. Поляков А. Екскурсії в краєзнавчій роботі // П.Волобуєв і П.Мостовий. Краєзнавство в трудовій школі. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – С.72-78.
25. Духно П.І. Школа на селі та її громадська роль. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 60с.
26. Тихонова П. Матеріали для краєзнавчої роботи в школі. Ботанічна екскурсія по Дніпрових плавнях біля Херсону. – Херсон: Інститут Народної Освіти, 1925. – 5 с.

27. Миловидов Л. Краєзнавство в школі. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 146с.
28. Черановский Р. Обществоведение в советской школе. – К.: Изд-во «САВАБКОП», 1924. – 85с.
29. Гофман Ф. Суспільствознавство в трудовій школі. – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 239с.
30. Ярин А. Прогулки и походы юных ленинцев. – Х.: Пролетарий, 1925.– 47с.
31. Година М. Експерсії та туризм у шкільній та піонерській роботі. – К.: Радянська школа, 1932. – 62с.
32. Погребецький М. Чорноморське побережжя та зубровий заповідник// Культробітник. – 1928. – № 12. – С. 39.
33. Погребецкий Н. В помощь туристу. – Х.: Вестник физической культуры, 1928. – 126с.
34. Погребецький М. Пам'ятка туристові. – Х.: Фізкультура, 1930. - 32с.
35. Погребецький М. Дорожня книжка туриста. – Х.: Вісник фізичної культури, 1930. – 124с.
36. Тутковский П. Краєвиди України: науково-популярний нарис. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 48с.
37. Платонов К. Дводенний лижний маршрут в околицях Харкова // Культробітник. – 1927. – №23. – С. 29-31.
38. Бузуль С. Столиця України – Харків. Короткий провідник для екскурсанта. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 90с.
39. Київ та його околиця в історії і пам'ятках. Під редакцією М. Грушевського. – К.: Держ. вид-во України, 1926. – 475с.
40. Брік Л. Місця минулого і майбутнього. По Чернігівщині. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 103с.
41. Сагарда О. Природно-історичний нарис Прилуччини. – Полтава: Прилука, 1929. – 48с.

42. Яворницький Дмитро. Дніпрові пороги. Альбом фотографій з географічно-історичним нарисом. – Х.: Держ. вид-во України, 1928.– 74с.
43. Краєзнавство на Коростенщині. – Коростень: Видавництво Коростенського Округного музею краєзнавства, 1930. – 40с.
44. Жигалко П. Велике Запоріжжя. – Х.: Держ. вид-во, 1930. – 64с.
45. Справочник “Вся Одесса на 1926 год”. Путеводитель по городу и курортам.- Одесса: – Изд-во Одесского окружкома КП(б)У, 1926. – 55с.
46. Молоків-Журський П.М., Рождественський М.М., Кременчук (короткий довідник). – Кременчук.: Кременчуцьке окружне товариство краєзнавства, 1929. – 46с.
47. Уманщина. Краєзнавчий збірник під редакцією Д.М. Скуратівського.– Умань.: Видавництво Уманського окрвно, 1927. – 209с.
48. Дьякова Р.А. История экскурсионного дела в СССР. – М.: ЦРИБ Турист, 1981. – 72с.
49. Дворниченко В. Развитие туризма в СССР (1917-1983). – М.: ЦРИБ Турист, 1985. – 62с.
50. Логинов Л.М., Рухлов Ю.В. История развития туристско-экскурсионного дела. – М.: ЦРИБ Турист, 1989. – 79с.
51. Квартальнов В.А., Федорченко В.К. Туризм социальный: история и современность. – К.: Вища школа, 1989. – 342с.
52. Пасечный П.С. Туризм и экскурсии. – М.: ЦРИБ Турист, 1983. – 79с.
53. Гащук А.П., Вухупов В.С. Туризм в вооруженных силах СССР. – М.: Военное изд-во Министерства обороны СССР, 1983. – 238с.
54. Крачило Н.П. Географія туризму. - К.: Вища школа, 1987. – 208с.
55. Шаповал В. История туризма. – Минск: Экстрем, 1999. – 120с.
56. Туризм ХХІ століття. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. –К.: Б.в., 2002. – 560 с.
57. Розвиток туризму в Україні. Проблеми і перспективи. – К.: Б.в., 1995.– 210с.

58. З історії вітчизняного туризму. – К.: Б.в., 1997. – 160с.
59. Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 3. – К.: Б.в., 2000. – 286с.
60. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Випуск 17. – Київ – Донецьк.: Рідний край, 2001. – 323с.
61. Коваленко О.Б. З історії туристично-екскурсійної роботи на Чернігівщині // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. Всеукраїнська науково-практична конференція. Ч.1. – Київ-Косів, 1994. – С.24-26.
62. Шевченко Л.В. Шарлемань М.В. – один з організаторів природознавчих екскурсій та популяризатор науки // Проблеми розвитку туризму в Україні і завдання відновлення історичної пам'яті народу засобами туризму. Всеукраїнська науково-практична конференція. Ч. 1. – Київ-Косів, 1994. – С. 26-28.
63. Верменич Я. Висвітлення в ході екскурсій внеску Д.М. Щербаківського в розбудову музеїв Києва в 20-х роках ХХ ст. // Туристичні ресурси України. – К.: Б.в., 1996. – С.67-73.
64. Демченко Т., Онищенко В., Ткаченко В. Краєзнавчо-екскурсійна робота на Чернігівщині в 20-ті рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. – Київ, 1999. – С.638-649.
65. Яковлєва Л.В. Архівні джерела з історії розвитку екскурсійної справи України (1917-1929 рр.) // З історії вітчизняного туризму. – К.: Б.в., 1997. – С.211-217.
66. Грибанова С.В. Огляд документів про розвиток туристсько-екскурсійної справи в Україні в 20-30-х рр. ХХ ст. // З історії вітчизняного туризму. – К.: Б.в., 1997. – С.218-232.
67. Савчук В.О. Краєзнавчий та туристично-екскурсійний аспекти у діяльності спілки письменників України у 20-80-х рр. ХХ ст. //

- Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 1. Ч. 2. – К.: Б.в., 1998. – С.203-207.
68. Кодекс законів про народну освіту // Культурне будівництво в Українській РСР. Т.1. – К.: Державне вид-во політичної літератури, 1959. – С.175-177.
69. Френкель С. Всеукраїнська екскурсійна нарада // Культробітник. – 1928. – № 20. – С.41-42.
70. Положення про екскурсійну базу Українського Мішаного Пайового Екскурсійного Товариства і Ради при ній // Бюлетень НКО. – 1928. – №42. – С.8-9.
71. Постанова Народи по доповіді “Організація екскурсійних баз та їх взаємини з місцевими організаціями”// Бюлетень НКО. – 1928. – № 42. – С.7.
72. Про святкування XII-ої річниці Жовтня // Бюлетень НКО. – 1929. – № 19. – С.4.
73. Постанова Ради Народних Комісарів УСРР про оперплан роботи Народного Комісаріату Освіти на 1927-1928 рр. // Бюлетень НКО. – 1928. – № 20. – С.1-6.
74. Про увільнення від республіканських і місцевих податків та оплат Українського мішаного пайового екскурсійного товариства // Бюлетень НКО. – 1928. – № 36. – С.11.
75. Про святкування 10-річчя Жовтневої Революції // Бюлетень НКО. – 1927. – № 39. – С.10.
76. Петражицкий А.С. Справочник-путеводитель „По нижнему Днепру и Южному Бугу” на 1929 год. – Херсон.: Окрполитиздат, 1929. – 78с.
77. Спутник приезжего в Харьков. Выпуск 1-й. – Х.: Изд-во Южного Агентства Транспечати НКПС, 1925. – 16с.
78. Київ. Порадник екскурсанта. Матеріали підібрав В. Стебловський. – К.: Київське лекційно-екскурсійне бюро окрполітосвіти, 1982. – 29с.

79. Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавській окрузі. – Полтава: Поліграф, 1927. – 66с.
80. Філянський М. Короткий путівник. – Х.: Держ. вид-во України, 1928.– 350с.
81. Філянський М. Від порога до моря. (Дорожні етюди). – Х.: Держ. вид-во України, 1928. – 98с.
82. Довідник туриста. – К.: Видання Київського окружного ЛКСМУ та лекційно-екскурсійного бюро Окрполітосвіти, 1927. – 32с.
83. Шарлемань М. По Києву і його околицях. Короткий провідник для природничих екскурсій. – К.: Держ. вид-во України, 1921. – 48с.
84. Довідник експрес-маршруту “Дніпрельстан”. – Київ-Одеса: Держ. вид-во України, 1927. – 62с.
85. Десятый съезд РКП(б) Москва 8-16 марта 1921 г. Резолюции и постановления съезда // КПСС в резолюциях, решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК. Т.2. – М.: Издательство политической литературы. – С. 204-266.
86. Постанова ВУ ЦВК прийнята на 3-ій сесії 8-го скликання 12 жовтня 1924 р. // Культурне будівництво в Українській РСР. Т.1. – К.: Держ. вид-во політичної літератури, 1959. – С. 266-272.
87. Державний архів Харківської області (далі ДАХО), ф.Р. 820, оп 1, спр. 986.
88. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф.Р. 363, оп 1, спр. 563.
89. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 1357.
90. Стан і завдання культурного будівництва на Україні (Тези доповіді М.Скрипника на X-ім з'їзді КП(б)У про завдання культурного будівництва на Україні). – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – 152 с.
91. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 2267.

92. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО), ф. 166, оп. 4, спр. 236.
93. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 110.
94. ЦДАВО, ф. 8, оп. 5, спр. 249.
95. ЦДАГО, ф.1, оп. 20, спр. 2539.
96. Про 5-тирічний перспективний план культбудівництва НКО УСРР // Бюлетень НКО. – 1929. – № 19. – С.1.
97. ДАХО, ф.Р. 820, оп. 1, спр. 440.
98. Резолюція VII Всеукраїнської партконференції від 10 квітня 1923 р.// Культурне будівництво в Українській РСР. Т.1. – К.: Держ. вид-во політичної літератури, 1959. – С.193-201.
99. ДАХО, ф.Р. 820, оп. 1, спр. 631.
100. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1818.
101. Інструкція екскурсійно-виставочно-музейним працівникам по організації святкування п'ятилітніх роковин Жовтневої Революції // Бюлетень НКО. – 1922. – № 36-39. – С.34-35.
102. Пименов Г. Екскурсія робітників шахти “Мрія” // Культробітник. – 1929. – №7. – С.19.
103. ЦДАВО, ф. 1, оп. 5, спр. 93.
104. Копелєв. Масова екскурсія Харківських робітників до Києва // Культробітник. – 1928. – № 15. – С. 18-19.
105. ДАХО, ф.Р. 1013, оп. 1, спр. 1096.
106. Спиридонович Ю. УМПЕТ // Культробітник. – 1928. – № 10. – С. 24-27.
107. Френкель С. Підготовка до екскурсійного сезону // Культробітник. – 1929. – №5. – С.9-10.
108. Гурвич Л. Туризм и экскурсии. – М.Л.: ОГИЗ, 1931. – 28с.
109. Програма Російської Комуністичної партії (більшовиків), ухваленої VIII з'їздом РКП (б) // Культурне будівництво в Українській РСР. Т.1. – К.: Держ. вид-во політичної літератури, 1959. – С.37-39.

110. Про роль та підготовку керівника дитячої комуністичної організації// Дитячий рух. – 1925. – № 1. – С. 22-25.
111. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 856.
112. Мостовий А. До питання про комплексову працю школи та піонерорганізації // Дитячий рух. – 1926. – № 4. – С. 24-25.
113. Пересада. Робота піонерзагону на селі // Дитячий рух. – 1925. – № 1.– С.18-22.
114. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 851.
115. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1831.
116. Гуревич О. Нотатки про минуле (з історії піонерорганізації Донбасу)// Дитячий рух. – 1929. – № 4. – С. 37-39.
117. Лист ЦК ЛКСМ України про підсумки 3-ої Всеукраїнської наради по К.Д.Р. // Дитячий рух. – 1925. – № 2. – С. 1-4.
118. З промови Генерального секретаря ЦК ЛКСМУ тов. Височиненка на ІХ Всеукраїнському партз'їзді // Дитячий рух. – 1926. – № 3. – С.1.
119. Ліхтарів. Підсумки та перспективи роботи юних піонерів // Дитячий рух. – 1925. – № 1. – С. 11-17.
120. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2910.
121. 12-ий окружний з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Уманщини. 31 березня – 5-го квітня 1929 року.– Умань.: Видання секретаріату окрвиконкому, 1929. – 27с.
122. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 1839.
123. Гудзенко П.П. Розвиток української культури. – К.: Наукова думка, 1967. – 140с.
124. Про підсумки та перспективи праці УМПЕТу // Бюлетень НКО. – 1928.– №42. – С.6.
125. Бенюх П. За виразну класовість. Сільськогосподарська робота серед дітей // Дитячий рух. – 1929. – № 4. – С. 43-46.
126. Пересада В. Агропропаганда в сельзагоні Ю.П. // Дитячий рух. – 1926.–№ 3. – С.11-14.

127. Дюшен. Експерсії з піонерами та жовтенятами // Дитячий рух. – 1926. – № 7-8. – С. 13-17.
128. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 8186.
129. М.Я. На второй туристской конференции // Всемирный турист. – 1929. – № 5. – С. 158-159.
130. История Украинской ССР. В десяти томах. Т.7. Украинская ССР в период построения и укрепления социалистического общества (1921-1941). Редакційна колегія С.В. Кульчицький, Н.Д. Березовчук, П.П. Гудзенко. – К: Наукова думка, 1984. – 720с.
131. ДАХО, ф.Р. 858, оп. 1, спр. 109
132. ДАХО, ф.Р. 525, оп. 1, спр. 162.
133. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 2, спр. 432.
134. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 260.
135. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 1794.
136. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 1273.
137. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 3134.
138. Морозов А.Г. Громадська і культурна діяльність сільсько-господарської кооперації в 1921-1929рр. // Народознавство і сучасна школа. – Черкаси.: Б.в., 1994. – С.106-107.
139. Шевчук Г.М. Культурне будівництво України у 1921-1925. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 435с.
140. Резолюція колегії НКО на доповідь Волинської Окрінспертури Наросвіти “Про стан культосвітньої справи в окрузі” // Бюлетень НКО.– 1929. – № 20. – С. 1-2.
141. Яні С. Краєзнавча робота нацменшостей // Краєзнавство. – 1927. – №1.– С. 16-17.
142. Євтухов В.Б. , Чирко Б.В. Німці в Україні 1920-1990 рр. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183с.
143. Про дослідження нацменшостей в УСРР // Бюллетень НКО. – 1928. – №48. – С. 17.

144. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 1833.
145. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 705.
146. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 1775.
147. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 689.
148. Спиридонович Ю. Туризм і краєзнавство // Культробітник. – 1929. – № 15-16. – С. 48-50.
149. ЦДАВО, ф. 166, оп.4, спр. 246.
150. Державний архів Черкаської області (далі ДАЧО), ф.Р. 131, оп. 2, спр. 20.
151. ЦДАГО, ф. 1, оп. 20, спр. 2925.
152. Антонов-Саратовский В. Беседы о туризме. – М-Л.: ОГИЗ, 1933. – 206с.
153. Никель Н. Турист – середняк в Европе. СССР и Американский туризм. Как встречать заморских гостей? // Всемирный турист. – 1929. – № 8. – С.252-254.
154. Чужеземні відвідувачі // Музей Слободської України.. – Х.: 1925. Бюлетень № 1. – С.35.
155. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр., ч. 2. Кінець 20-х – 1941 рр. – К.: Б.в., 1995. – 216с.
156. ЦДАВО, ф. 166, оп.2, спр.733.
157. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1831.
158. Постанова 3-ої сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету VIII скликання. Про постановку навчально-виховавчої та культурно-освітної справи // Бюлетень НКО, 1924. – №2. – С.28.
159. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 450.
160. Про екскурсійні правила для н/д установ // Бюлетень НКО, 1928. – №40. – С.22.
161. Щербина М. Київ в 20-х роках XIX століття // Україна, 1925. – №3 – С.112-117.
162. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 749.

163. Звідомлення історично-філологічного відділу // Звідомлення Української Академії Наук у Києві за 1926 рік. – К.: Вид-во Української Академії Наук, 1927. – №1. – С 13-25.
164. Протокол наради Президії ВУАН з представниками відділів та місцевому ВУАН у справі заснування ювілейної Комісії з нагоди 10-річчя Всеукраїнської Академії Наук 14 листопада 1928 р. // Вісті Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – №1-3. – С.47-49.
165. Протокол №1 Ювілейної комісії ВУАН 22/XI – 1928р. // Вісті Всеукраїнської Академії Наук, 1928. – №1-3. – С.49-50.
166. Протокол №3 Ювілейної комісії ВУАН 17 січня 1929 року // Вісті Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – №1-3. – С.19-20.
167. Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14/III 1929р. // Вісті Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – №3-4. – С.68-69.
168. Громадська робота ВУАН // Вісті Всеукраїнської Академії Наук, 1929.– №5-6. –С. 131-134.
169. Ковалевский Ф. На змичці радянських міст. Єднання науки і праці // Культробітник. – 1929. – №12. – С.40.
170. Щербань Г.О. Історичні дослідження в Українському Науковому Товаристві // УІЖ, 1995. – №1.– С.23 - 34.
171. Звіт про діяльність Харківського Наукового Товариства за 1924 - 1926рр. – Х.: Видання Товариства, 1927. – 36 с.
172. Записки Шепетівського при Українській Академії Наук наукового Товариства. – Шепетівка: Видавництво товариства, 1929. – 82с.
173. Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1928-1929 академічний рік. – Одеса.: Видання Товариства, 1930. – 18с.
174. Звіт про діяльність Одеського наукового товариства. – Одеса: Видання Товариства, 1928. – 15 с.
175. ЦДАВО, ф. 166, оп.5, спр.734.
176. ЦДАВО, ф. 166, оп.2, спр.454.
177. ЦДАВО, ф. 166, оп.6, спр.1988.

178. ЦДАВО, ф. 166, оп.5, спр.745.
179. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 2029.
180. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.280.
181. ЦДАВО, ф. 166, оп.6, спр.6228.
182. Тронько П.Т. Історико-культурні цінності і сучасність. – К.: Товариство знання, 1988. –16с.
183. Дубровський В.В. Охорона пам'яток культури в УСРР // Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник 1. – Х.: Держ. вид-во, 1927. – С. 5-15.
184. Горбик В.О. Дорошко О.П. Кот С.І. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К.: Б.в., 1998. – 399с.
185. Дубровський В.В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. – Х.: Держ. вид-во, 1930. – 75с.
186. ДАПО, ф.Р. 2068, оп.1, спр.256.
187. ЦДАВО, ф. 166, оп.2, спр.456.
188. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.46.
189. Археологічне справління для екскурсій // Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник 1. - Харків: Держ. вид-во України, 1927.– С. 130-132.
190. ЦДАВО, ф. 166, оп.2, спр.1165.
191. ДАЧО, ф.Р. 65, оп.1, спр.33.
192. Тронько П. Нестуля О. Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури. В 6 ч. – Ч. 1. В.І. Ленін про збереження і пропаганду пам'яток історії та культури. Перші кроки в діяльності пам'ятко-охоронних органів 1917-1920рр. Охорона пам'яток історії та культури 1921-1926рр. - К.: Б.в., 1989. – 186 с.
193. ДАПО, ф.Р. 2068, оп.1, спр.258.
194. Нестуля О. Охорона пам'яток за гетьманату (1918) // УІЖ, 1994. – С.101-103.

195. Резолюція Пленуму Комітету Охорони пам'яток культури // Краєзнавство. – 1930. – № 1-5. – С. 78.
196. ДАЧО, ф.Р. 65, оп.1, спр.3.
197. Дубровський В.В. Охорона пам'яток культури на Україні. – Х.: Держ. вид-во, 1927. – 11с.
198. Погребецький М. Туристова пам'ятка. – Х.: Фізкультура, 1928. – 32с.
199. Рудницький С. Радянська туристика одна з підйом краєзнавства // Краєзнавство, 1928. – № 2-3. – С. 8-13.
200. ДАХО, ф.Р. 845, оп.3, спр.1029.
201. Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні історичної пам'яті багатовікових традицій українського народу // Краєзнавство у відродженні духовності. Досвід проблеми перспективи. – К.: Б.в., 1998. – С.6-21.
202. Тронько П.Т. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство. – К.: Рідний край, 1991. – С. 4-5.
203. Тормозов. Молодь. вивчай краєзнавство // Культробітник, 1927. – №1. – С.16.
204. Криворотченко М. Чергове завдання до обліку краєзнавчих об'єктів// Краєзнавство, 1928. – № 2-3. – С. 1-4.
205. Риженко Л. Краєзнавство та екскурсії // Екскурсійний довідник по Полтаві та Полтавський окрузі. – Полтава.: Поліграф, 1927. – С.5-10.
206. ДАЧО, ф.Р. 131, оп.1, спр.30.
207. ДАЧО, ф.Р. 131, оп.1, спр.23.
208. Дубняк К. Районування й краєзнавство // Краєзнавство, 1927. – №2. – С.4-8.
209. Піхуля Д. Шкільні екскурсії та краєзнавство // Екскурсійний довідник по Полтаві і Полтавській окрузі. – Полтава.: Поліграф, 1927. – С. 11.
210. ДАХО, ф.Р. 1013, оп.1, спр.961.

211. Лист до всіх краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1928. – №1. – С.29-30.
212. Звіт Українського Комітету Краєзнавство на 1 січня 1929. Додаток №2. План роботи УКК на 1928/29 // Краєзнавство, 1929. – № 6-9. – С. 90-96.
213. Бабенко Л.Л. Роль інтелігенції у розвитку історичного краєзнавства на Україні в 20-х на початку 30-х років: Дис...канд. іст. наук: 07.00.2./ Полтавський пед. ін-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава., 1992. – 244с.
214. З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1927. – № 3. – С. 26-27.
215. З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1927. – № 1. – С. 24-26.
216. З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1928. – № 2-3. – С.146.
217. З життя краєзнавчих організацій // Краєзнавство, 1928. – № 1. – С. 27.
218. З краєзнавчого життя // Краєзнавство, 1929. – № 3-10. – С. 78-79.
219. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.532.
220. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.411.
221. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр. 591.
222. ДАХО, ф.Р. 820, оп.1, спр.968.
223. ЦДАВО, ф. 30, оп. 2, спр. 2562.
224. Погребецкий Н.В. Внимание рабочему туризму. // Культработник. – 1927. – №23 – С. 24-26.
225. Резолюція на доповідь “Про підсумки та перспективи праці УМПЕТу”// Бюлетень НКО. – 1928. – № 42. – С. 6.
226. Про організацію баз оргкомітету Українського Екскурсійного Товариства // Бюлетень НКО. – 1928. – № 40. – С. 9.
227. Про надіслання відомостей у справі організації екскурсбаз // Бюлетень НКО. – 1928. – № 42. – С. 12.

228. Про ліквідацію екскурсбюрів в тих округах де існуватимуть бази “УМПЕТу” // Бюлетень НКО. – 1928. – № 44. – С. 21.
229. Тарахан-Береза З.П. Святиня. – К.: Б.в., 1998. – 543с.
230. ЦДАВО, ф. 166, оп.4, спр.841.
231. Інструкція про користування пільговим екскурсійним тарифом 445 // Бюлетень НКО. – 1927. – № 30-31. – С. 17-18.
232. Про пільгові екскурсійні квитки // Бюлетень НКО. – 1929. – № 24. – С. 6-7.
233. Повідомлення УМПЕТу про правила як правильно проводити екскурсії, встановленими на 29 р. // Бюлетень НКО. – 1929. – № 27. – С.5.
234. ЦДАВО, ф. 166, оп.6, спр. 1835.
235. Про екскурсійні квитки на літню перерву // Бюлетень НКО. – 1927. – №19. – С. 5.
236. Про стан з надсилкою екскурсійних квитків в час зимової перерви // Бюлетень НКО. – 1928. – № 51. – С. 23.
237. Погребецький М. Доки туризм буде безпритульний? // Культробітник.– 1929. – № 7. – С. 12-13.
238. Кессель А. Про розвиток робітничого туризму. // Культробітник. – 1927. – № 5. – С. 8.
239. Про час і порядок подавання заявок на екскурсійні квитки // Бюлетень НКО. – 1928. – № 43. – С. 5.
240. Про сприяння роботі УМПЕТу// Бюлетень НКО,1929. – №17. – С.6.
241. Спиридонович Ю. Випробування, розвідки, екскурсії // Культробітник. – 1928. – №8. – С.17.
242. Спиридонович Ю. До питання про організацію туризму на Україні // Культробітник. – 1927. – №8.– С. 15-18.
243. ДАХО, ф.Р. 845, оп.2, спр.365.

244. Відчит Шевченківського Окрвиконкому за 1926-1928 роки XII округовому з'їзду Рад Шевченківщини. – Черкаси: Видання Шевченківського окрвиконкому, 1929. – 136 с.
245. Грибанова С. Архівні документи з історії екскурсійної справи в Україні 20 - 30-ті роки. // Історико-культурна спадщина середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму. – Київ-Черкаси: Б.в., 1994. – С. 60-65.
246. ЦДАВО, ф. 166, оп.4, спр.857.
247. Балицкий П. Путеводитель по Днепру и его притокам. – Киев: Днепровское пароходство, 1928. – 245 с.
248. Бюллетень Шевченківської Округової інспектури Народної Освіти та Окрупавління Спільки Робос: Б.в., 1927-1928. – Ч. 2(9) – 94 с.
249. Емельянов Б.В. Основы экскурсоведения. - М.: ЦРИБ Турист - 1985.– 109 с.
250. Григорович М. Фотоаматор на екскурсії// Культробітник. – 1928. – №12. – С.36.
251. ДАХО, ф.Р. 820, оп.1, спр.144.
252. ДАЧО, ф.Р. 131, оп. 1, спр.28.
253. Златопольський З. Кременчук. Масова екскурсія до Києва // Культробітник. – 1929. – № 7. – С. 4.
254. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.64.
255. Самотій Ю. Сучасні питання в дитячому русі // Дитячий рух. – 1926.– №6. – С.8-12
256. Підготовка організаторів екскурсій та туризму. // Культробітник. – 1929. – №7. – С.14-15.
257. Таскін Ю. Порадник туристові на об'єкти соціалістичного будівництва. – Х.: Молодий більшовик, 1931. – 170 с.
258. Спиридонович Ю. Туризм, а не бродяжництво. // Культробітник. – 1928. – № 5. – С. 11-13.
259. От редакции. // Всемирный туризм. – 1928. – №1. – С.1.

260. Платонов К. Човнові маршрути // Культробітник. – 1927. – № 13-14. – С. 64.
261. Табірний туризм. // Культробітник. – 1928. – № 13-14. – С. 34-35.
262. Горюн О. Від Полтави до Севастополя човном. – Х.: Фізкультура, 1930. – 28 с.
263. Саркізов-Серазіні. Гігієна туризму. – Х.: Фізкультура, 1928. – 24 с.
264. Ю.С. Що читати туристові // Культробітник. – 1928, № 8, С. 39.
265. Колесніков Б. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. – Х.: Український робітник, 1957. – 764 с.
266. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 798.
267. ДАХО, ф.Р. 1001, оп. 1, спр. 787.
268. Туризм на заводі ім. Петровського // Культробітник. – 1928. – № 10. – С.31.
269. ДАХО, ф.Р. 1023, оп.1, спр.1054.
270. Григорович М. Без руля і вітрил // Культробітник. – 1929. – № 7. – С. 15-18.
271. Спиридонович Ю. Нафта, електрика і Радянська Влада // Культробітник. – 1929. – № 9. – С. 10-11.
272. Попович С.І. Соціально-економічні передумови розвитку туризму в Україні та розширення його інфраструктури в 60-першій половині 90-их років // З історії вітчизняного туризму. – К.: Б.в., 1997. – С. 115-126.
273. Постанова НКО т. Скрипника “Про екскурсії до робітничих районів”// Бюлетень НКО. – 1928. – № 23. – С. 8.
274. Д.К. Сприяти туризму // Культ робітник. – 1928. – № 8. – С. 1.
275. Матвієвський. Про робітничий туризм // Культробітник. – 1927. – №23.– С. 26-28.
276. Ряппо А.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Х.: Держ. вид-во України, 1927. – 125 с.
277. ЦДАВО, ф. 166, оп.1, спр.3.

278. Зайцев Д. Краєзнавство і шкільні програми // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 9-13.
279. Вінник Г. Краєзнавча робота піонерзагону // Дитячий рух. – 1929, – № 3. - С. 11-13.
280. Гриценко М.С. Нариси історії школи в Українській РСР (1917-1965).– К.: Радянська школа. – 1966. – 260 с.
281. Парфенюк В. Екскурсійні враження // Виробнича думка. – 1928. – №2.– С. 4.
282. План краєзнавчої роботи для сільських трудшкіл першого концентру на 3 семестр. – Глухів: Червоне село. – 1927. – 12 с.
283. Пріт Я. Перша окрнарлада викладачів суспільствознавства // Виробнича думка. – 1928. – № 67. – С. 13-14.
284. Черневеч А.Н. Экскурсионно-исследовательский метод в преподавании обществоведения. – Курск: Б.в., 1924. – 25 с.
285. Яковлев В. Старший концентр. Міська школа // Виробнича думка. – 1928. – №9. – С. 6.
286. Яковлев В. Природознавство в роботі масової школи за весняно-літнього семестру // Виробнича думка. – 1928. – № 13 – С. 3-6.
287. Про списки навчального приладдя // Бюлетень НКО. – 1927. – № 47.– С. 12-15.
288. Соколов К.І. Суспільно-корисна праця містечкових шкіл // Виробнича думка. – 1928. – №2. – С. 4-5.
289. Школьные экскурсии. Их значение и организация // Под общей редакцией проф. Б. Райкова. – Петербург: Госиздат, 1921. – 416с.
290. К.Р. Дитячі екскурсії // Дитячий рух. – 1928. – № 25. – С. 15.
291. Приходов. Дещо про екскурсії (Мокра Калигірка) // Дитячий Рух. – 1926. – № 7-8. – С. 32.
292. ЦДАВО ф. 166, оп.4, спр.858.
293. ЦДАВО ф. 166, оп.6, спр.1768.

294. Слуцький О.Б. Радянське будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустрію країни. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 208 с.
295. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, спр. 903.
296. Ніжинський М.П. Радянський патріот А.С. Макаренко в боротьбі з буржуазною педагогікою // Радянська школа. – 1929. – № 2. – С. 23.
297. Дюшен Прогулянки та походи // Дитячий рух. – 1927. – № 5-6. – С. 28.
298. Устава про станцію НКО та ЦБ КДР ЦК ЛКСМУ // Бюлетень НКО. – 1930. – №47. – С. 48.
299. Проект резолюції на доповідь про наслідки проведення дитячої оздоровчої кампанії в 1927 році та план проведення її в 1928 році // Бюлетень НКО. – 1928. – № 19. – С. 22.
300. Кільколик С. Виховна робота в оздоровчих установах // Дитячий рух.– 1928. – № 6-7. – С. 17.
301. Яковлев В. Літня робота в трудовій школі // Виробнича думка. – 1928. – № 9. – С. 4.
302. Роговий. Літня кампанія по оздоровленню дитинства на Південних залізницях. // Дитячий рух. – 1926. – №7-8. – С. 29-30.
303. Зейман Р. Не всі завдання виконано // Дитячий рух. – 1929. – № 3. – С. 33-36.
304. Ярошевський. Вивчення села. // Волобуїв В., Мостовий П. Краєзнавство в трудовій школі. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – С. 87-94.
305. ЦДАВО, ф. 166, оп. 5, спр. 227.
306. Курносів Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-их рр. // УІЖ. – 1990.– №1. – С. 93-100.
307. Ряппо А.П. Що дала жовтнева революція в галузі народної освіти України. – Х.: Книгоспілка, 1928. – 113 с.
308. ДАПО, ф.Р. 363, оп.1, спр. 143.
309. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1057.

310. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 464.
311. Фещенко А. Краєзнавча робота в Корсунському педтехнікумі. // Краєзнавство. – 1927. – №1. – С. 5-7.
312. Безбородько К.І. Експурсія Київ – Канів // Культробітник. – 1928. – №2-3. – С.35.
313. Колос М., Чернов Б. Спадщина радянської доби і доля культури та освіти // Діалог культур і духовний розвиток людини. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. (Київ 24-26 січня 1995 року). – К.: Б.в., 1995. – С. 193-195.
314. ДАПО, ф.Р. 1503, оп. 1, спр.233.
315. Шепель Л.Ф. Роль робітничих факультетів в УРСР у підготовці спеціалістів: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1995. – 184 с.
316. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 1982.
317. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, спр. 615.
318. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 2304.
319. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 1778.
320. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, спр. 510.
321. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1911.
322. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 805.
323. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 825.
324. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 708.
325. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 2.
326. Мезенцева Г.Г. Музеєзнавство. – К.: Вища школа, 1980. – 120 с.
327. ЦДАВО, ф. 166, оп. 4, спр. 231.
328. Равикович Д. Формирование государственной музейной сети (1917-1960 гг.). – М.: Б.в, 1988. – 152 с.
329. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 2697.
330. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр. 1792.
331. Маньковська Р. Становлення музейної мережі України в 20-х роках, як передумова розвитку вітчизняного туризму // Туристсько-краєзнавчі дослідження. Випуск 1. – К.: Б.в, 1998. – С. 185-188.

332. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр., Ч. 1. 1917 – середина 20-х років – К.: Б.в., 1995. – 280 с.
333. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 891.
334. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 685.
335. Дизанова А.В. Развитие национальных культур в Украине в 20-е годы (на материале южного региона): Дис... канд. іст. наук. – Одесса, 1990. – 200 с.
336. Гришин А.Д. Голубоцкий Г.В. Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – К.: Б.в., 1992. – 288 с.
337. Білоцерківський В.Я. Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні (1926-1937р.р.). – Х.: Вид-во Харк. ун-ту, 1985.– 175 с.
338. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 74.
339. Про участь культосвітніх установ, особливо установ імені Шевченка в справі впорядкування могили Т.Г. Шевченка та популяризації відповідних заходів // Бюлетень НКО. – 1928. – № 17. – С.21.
340. Устава про Києво-Кирилівський Державний історико-культурний заповідник // Бюлетень НКО. – 1930. – № 6. – С. 15.
341. Устава про державний заповідник “Ольбія” // Бюлетень НКО. – 1930. – № 2. – С.6.
342. ДАХО, ф.Р. 845, оп. 3, спр.1028, спр. 1490.
343. Виставка польових робіт співробітників Етнологічно-краєзнавчої секції науково-дослідної кафедри історії Української культури ім. акад. Д. Багалія. переведених улітку 1928 р. // Краєзнавство. – 1929. – № 1-2. – С. 61-62.
344. Про екскурсійні виставки // Бюлетень НКО. – 1930. – № 10. – С.10.
345. Нестуля О.О. Актуальні проблеми організації охорони та дослідження церковної старовини в Україні //Історичне краєзнавство і культура. Ч.1. Київ-Харків: Рідний край. – 1997. – С.402-407.
346. ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 2713.

347. Данковская Р. Программа для уличных наблюдений преимущественно на экскурсиях на окраины города и села. // Музей Слободської України. – Х.: 1925. Бюлетень № 1. – С.37-38.
348. Завдання масової культроботи у гірняків // Культробітник. – 1927. – №22. – С.6.
349. Відчит Шевченківського Округового Виконавчого комітету за 1925-1926 рр. Округовому з'їзду Рад Шевченківщини. – Б.в., 1927. – 125с.
350. Постанова РНК УРСР від 17 березня 1921 р.// Культурне будівництво в Українській РСР. т.1, 1959. – С.137-139.
351. ДАХО, ф.Р.1013, оп.1, спр.624.
352. ДАХО, ф.Р. 203, оп. 1, спр. 89.
353. Формы летней работы рабочих клубов Одесщины // Рабочий клуб. – 1929. – № 5, С. 67-68.
354. О естественно-исторических экскурсиях // Рабочий клуб. – 1925. – №5. – С.16.
355. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, спр. 401.
356. Кільколик. Про клубну працю Ю.П. // Дитячий рух. – 1925. – № 1. – С.26-28.
357. Мостовой А. Летняя работа детей в клубах взрослых // Рабочий клуб.– 1925. – № 4. – С. 29-30.
358. К.Б. Досвід постановки масової роботи дитячого клубу (жовтневий клуб Ю.П. Харків) // Дитячий рух. – 1926. – № 7-8. – С. 26-29.
359. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО), ф.Р. 439, оп.1, спр. 5.
360. ДАДО, ф.Р. 305, оп. 1, спр. 529.
361. ЦДАВО, ф. 166, оп. 1, спр. 529, спр. 452.
362. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 424 с.